

Radu Ciobanu & Peter Freund

Dialog peste Atlantic

Radu Ciobanu: Revederea noastră, după ce vreme de o jumătate de veac n-am mai comunicat în niciun fel, are un aer oarecum fabulos. Judece oricine: am fost colegi din școala primară până în liceu. După bacalaureat nu ne-am mai văzut. Tu ai apucat spre Occident, excelând pe tărâmul științelor exacte, eu spre o provincie „socialistă”, dedicat umanioarelor. Nimic nu părea să ne mai reunească vreodată. Te regăseam în răstimpuri în poza de la absolvirea clasei a patra primară. Apoi, prin anii '70, am auzit de nu știu unde că ai avea o clinică particulară la Viena. Ceea ce nu s-a confirmat, tu aflându-te mult mai departe, la Chicago, ca specialist de notorietate în fizica teoretică. După cincizeci și doi de ani, hazardul sau o enigmatică „programare”, cine știe, a făcut să mă descoperi pe Internet. Mi-ai trimis prin e-mail un mesaj care m-a găsit în Germania, în ipostaza de *homo viator*, atât de mult visată, dar care, până în 1990, era irealizabilă. A fost o surpriză colosală. Nu exagerez: pentru unul care, viețuind într-o țară tristă și plină de umor – cum zicea Bacovia, pe care sunt sigur că nu l-ai uitat – pentru unul, deci, care a avut parte mai mult de surprize tâmpite, mesajul tău a fost o surpriză efectiv luminoasă. Am reacționat amândoi cu aceeași cordialitate și am convenit să ne revedem în Timișoara noastră natală, unde tu erai invitat pentru o conferință la Universitatea de Vest, care-ți conferise titlul de Doctor H.C. Încă din 1996. Am fixat întâlnirea în ziua de 26 septembrie, ora 11, în fața Bibliotecii „Eminescu” de pe Corso. Nu cred că azi mai știu mulți de Corso, dar noi tot așa îi zicem. Și, fiind vorba de o înțelegere între gentlemani, bineînțeles că amândoi am fost punctuali.

Nu-ți voi ascunde că am avut emoții. Mă temeam de inhibiții oarecum firești în asemenea situații sau, și mai rău, de a descoperi după câteva replici de circumstanță că,

de fapt, nu mai avem ce să ne spunem. Reveneam din timpuri și din lumi atât de diferite, încât a nu mai găsi un canal comun de comunicare n-ar fi fost un lucru câtuși de puțin imposibil. Mă temeam apoi că nu ne vom recunoaște, eroziunea celor cincizeci de ani fiind totuși redutabilă. Dar, nu. Din fericire, toate temerile mi-au fost spulberate de cum te-am văzut. Apariția ta degajată și jovială, în pulover și blugi, mi-a confirmat imaginea, răspândită pe aici, despre cum arată un *american profesor*. Cum și eu am adoptat de mult același stil confortabil, putem spune că acesta a avut un rol decisiv în prevenirea persistenței oricărei posibile distanțe dintre noi. Fiindcă, venind spre punctul de întâlnire, mă întrebam, nu fără o ușoară neliniște, dacă nu voi da – după cincizeci de ani, nu? – peste un bătrân domn cu ștaif academic și nod impecabil la cravată. Niciodată nu mi-au reușit nodurile astea...

A fost ca și când doar vreo săptămână ar fi trecut de când nu ne-am văzut. Și stând noi acolo, într-o cam haotică pălăvrăgeală, pe terasa unei cafenele anonime, am ajuns la concluzia că nicidecum nu ni le vom putea spune pe toate în acel scurt răstimp. Aici simt nevoia unei paranteze. Am zis „cafenea anonimă”. Asta pentru că acolo, atunci, eram atât de tinerește bucuroși de revedere, încât am uitat să vărsăm un strop de *espresso* în amintirea cofetăriei „Violeta”, aflată cândva, nu prea demult, în imediata vecinătate a cafenelei lipsită de personalitate în care nimerisem.

„Violeta” a fost pentru orașul nostru un reper privilegiat. În primul rând ca loc de întâlnire în plin centru, pe Corso, a ceea ce, cu o sintagmă cam excesivă, numim „lume bună”. A fost ceea ce – păstrând proporțiile – erau *in illo tempore* „Sacher” la Viena, „Fialkovsky” și „Capșa” la București sau, chiar aici, „Spieluhr”. O veritabilă instituție monden-culturală. Cu atât mai meritorie cu cât a apărut în primul deceniu al „dictaturii proletare” – ceea ce explică și numele ei de o perfectă banalitate, care a devenit însă ulterior renume – iar evoluția și rezistența ei în timp, ca un toposelitar al orașului, până și în ultimii ani,

cei mai mizeri, ai ceaușismului, e o performanță. Nu vreau nicidecum să insinuez ideea că „Violeta” ar fi fost un loc în care dospea disidența politică. A fost, în schimb, cu siguranță, și era resimțit ca atare, un loc de refugiu al Ținutei, al Stilului. Ceea ce, într-o vreme a lipsei de ținută și stil, însemna foarte mult, chiar dacă pe atunci nu conștientizam importanța fenomenului. Și uite că ce n-a reușit comunismul, a izbutit în cele din urmă „tranziția”. Dispariția venerabilei „Violeta” într-un regim de libertate e paradoxală și se înscrie între reperele afectivității mele a căror dispariție mă surprinde tot mai des. E fără îndoială un semn al vârstei, pe care numai noi, generația noastră, îl poate decipta. Dar divaghez nepermis. Vezi, aici zace avantajul/dezavantajul acestui gen de dialog: nu mă poți întrerupe...

Revin. Am plecat, așadar, amândoi, cam în același timp, dar în direcții opuse. Rămâne pentru mine interesantă retrospectiv problema libertății, mai exact, modul în care am perceput absența ei, în cazul meu, sau revelația ei, în cazul tău. În ce mă privește, am avut în familie șapte deținuți politici. Unii la Aiud, alții la Canal, unii doar în Timișoara, alții cu domiciliu obligatoriu în Bărgan, în fine, unul ascuns, vreme de zece ani, exact ca personajul din romanul *Fetele tăcerii* al lui Augustin Buzura. Unii dintre bunici, cei din Periam, au fost pe lista celor ce urmau să fie deportați în Bărgan, dar au aflat și au reușit să fugă în ultima clipă. Ceilalți, cei din Timișoara, au fost dați afară din casă și au trăit ultimii zece ani în pibegie, când la unii, când la alții dintre apropiați. Bineînțeles, le-au luat și pensiile. Un lucru enigmatic mi se părea că cei ce ieșeau din pușcării nu vorbeau nimic despre cele prin care trecuseră acolo. Pur și simplu, evitau subiectul. Schimbau vorba. Ori, și mai straniu, tăceau subit, privind în gol. Azi știm bine de ce. În afară de faptul că la ieșire trebuiau să semneze un fel de legământ al tăcerii, mai era și o chestiune de traumă a demnității. Fiindcă cel mai greu de suportat poate nu era atât tortura fizică, ci umilirea, batjocura, călcarea în picioare a

demnității. Sunt lucruri despre care nimănui nu-i place să-și amintească, necum să vorbească. Dar nu intru în detalii.

Vreau doar să spun că toate astea mi-au lăsat amintirea unui climat de tensiune. Una dintre componentele sale importante era frica. Alta era duplicitatea: una vorbeam acasă, alta în societate, în „colectiv”, oricare ar fi fost el. Iar a treia era minciuna. Camus a zis că „*Libertatea înseamnă dreptul de a nu minți*”. Din câte definiții ale libertății cunosc, aceasta e revelatorul cel mai prompt al lipirii de libertate. Nu numai că nu puteam uza de dreptul de a nu minți, ci eram efectiv constrânși la minciună. Dar o știi și tu foarte bine: în prima etapă a erei comuniste, care a fost și cea mai bestială, erai încă aici. Eram obligați să mințim în mod sistematic și organizat, pe la diverse ședințe festive periodice ori la ceea ce se chema „învățământ ideologic”, unde trebuia să-ți proclami convingerea că albul e negru și negrul alb. Alta era apoi minciuna prin omisiune prin care încercam să ne ameliorăm oarecum „originea nesănătoasă”. O practicam cu regularitate și cu enorme riscuri de fiecare dată – și erau dese aceste ocazii – când ni se impunea completarea „fișelor personale” și redactarea autobiografiilor. Minciuna intrase într-un fel de rutină și perversitatea situației stătea în faptul că, de la o vreme, nici n-o mai percepeam ca act imoral, ci ca soluție de supraviețuire, un fel de a te face frate cu dracul până treci puntea. În asemenea măsură încât surveneau situații când acceptam să mințim cu un soi de voioasă resemnare, de trist umor (amintește-ți de Bacovia...)

Trăiam vremuri ale minciunii instituționalizate, ale minciunii de uz curent, în cele mai surprinzătoare varietăți și situații. Iar cei care susțin că n-au mințit într-un fel sau altul niciodată sub comunism mint și azi. Mă încumet chiar să afirm că antinomul libertății nu e sclavia, ci minciuna. Fiindcă în sclavie îți poți descoperi, proteja și cultiva o libertate interioară, secretă, pe care nimeni nu ți-o poate lua și grație căreia reușești să supraviețuiești. Convingerea mea este că aceia care au capacitatea de a se

bucura cel mai intens de foloasele libertății interioare sunt cei hărăziți cu spirit creator. Pentru asta nu e nevoie de o recuzită materială – creion, hârtie, riglă, compas, vopsea, pensulă etc. – e suficientă doar puterea spirituală. Un exemplu devenit de acum clasic la noi este cel al lui N. Steinhardt care a mărturisit că în tot timpul celor patru ani de detenție la Jilava și Gherla, unele din cele mai dure pușcării comuniste, s-a simțit liber și a trăit chiar momente de fericire. Culmea, acolo a și „scris” acea extraordinară carte a libertății încătușate, intitulată aparent paradoxal *Jurnalul fericirii*. Cei care și-au conștientizat libertatea interioară, convertind-o dintr-o virtualitate într-o realitate, cred că sunt însă și cei care resimt cel mai acut servituțile unui regim represiv. Având libertatea lor intimă întemeiată pe educație, cultură, convingeri și credințe, elaborată cu migală, așa cum păianjenul își țese pânza menită să-l susțină, el sesizează mai prompt, mai exact și mai profund, așa zice și chiar mai dureros, absența libertății obștești, cu toate consecințele dezastruoase ce decurg de aici.

Am descoperit „luxul” libertății interioare abia după ce am început să scriu, iar la deplina lui conștientizare am ajuns după 1974, când mi-am aflat un fecund refugiu în romanul istoric. Atunci am trăit revelația adevărului că arta și științele sunt singurele teritorii cu adevărat libere ale lumii. Sigur, libertatea deplină, cea în accepția lui Camus, care-ți conferă dreptul de a nu minți, mi s-a revelat abia din ultimele zile ale lui Decembrie 1989, întâi sub forma cea mai evidentă și accesibilă, aceea de a te putea exprima și circula liber oriunde și oricând. Întâia ieșire în Occidentul visat decenii la rând am trăit-o în mai 1990, la invitația Primăriei din Strasbourg. Am simțit atunci din plin, așa zice chiar bulversant, efectul a ceea ce Alvin Toffler numea „șocul cultural”, fiind nevoit apoi să parcurg un răstimp considerabil pentru a mă adapta și a deprinde condiția de *cetățean liber*.

Ei bine, în experiența deplinei libertăți, tu ai față de mine un avans de vreo patru decenii. Dacă te-aș întreba ce te-a determinat să pleci, întrebarea ar fi retorică. Presupun

motivul dar, oricare ar fi el, ai plonjat și mai brutal în plin climat al deplinei libertăți și bănuiesc că impactul a fost în cazul tău și mai stresant. Mă întreb cum percepi tu, după o asemenea experiență, libertatea. Este ea chiar deplină, o fi ea soluția accesului la fericire? Sunt sceptic...

Peter Freund: Dacă mă întrebi de ce am plecat din țară în 1959, nu am decât un singur răspuns: am vrut să trăiesc în libertate. Iar dacă-mi ceri o definiție a termenului „libertate”, îți voi povesti o anecdotă despre poetul englez A.E. Housman, autorul celebrei colecții de poezii *A Shropshire Lad*. După o lectură publică a poeziilor sale, o doamnă l-a întrebat: „Maestre, puteți să-mi dați o definiție a poeziei bune?” La care Housman i-a răspuns: „Stimată doamnă, o pisică nu vă poate da definiția unui șoarece și totuși va recunoaște perfect un șoarece, ori de câte ori va vedea unul”. Deci, pentru moment, permite-mi să continui în mod vag, fără o definiție exactă. Ca o pisică, știam și eu că în Apus voi trăi într-o libertate care în R.P.R. era de neatinș.

Tu vorbești de două libertăți, una interioară și una exterioară. Eu cred că această dihotomie are sens numai pentru cel lipsit și de una, și de alta. Fără libertatea exterioară, libertatea interioară trebuie ascunsă bine, mereu cu grija că, fiind descoperită, va fi distrusă. Începe un fel de autocenzură perpetuă pentru păstrarea intactă a acestei iluzorii libertăți interioare. Această autocenzură devine reflex și viciază cele mai intime emoții și procese de gândire, până când cinismul cu care individul înfruntă oribilele condiții în care trăiește pătrunde și în propria-i intimitate, făcându-l amărât, furios și din ce în ce mai disperat.

Dimpotrivă, într-o societate liberă, în care orice idee, orice speranță este admisibilă, libertatea interioară se unește cu cea exterioară și conduce la o existență fără frica de consecințe pentru fiecare cuvânt rostit sau pentru fiecare cuvânt inventat de vreun dușman care vrea să te distrugă. Există legi care, în principiu și, deci, în majoritatea cazurilor, se respectă. Natural, din când în

când, se produc abuzuri. În viață nimic nu este perfect. Dar imperfecțiunea statistică este tolerabilă, spre deosebire de cea sistemică. Da, există riscul că va trebui să-mi pierd timpul într-un proces frivol, intentat de vreun nebun malefic, dar probabilitatea unui necaz de acest fel este foarte mică și egală cu riscul ca, poate, atunci, cine mai știe, când ies din casă, să-mi cadă o cărămidă în cap.

Din contră, imperfecțiunea sistemică te amenință întotdeauna cu un proces fatal în care nu ai șansa recursului pentru că judecătorii primesc ordinele de la cei aflați la putere. E deosebirea între Balzac și Kafka. Până și Moș Goriot este un om liber, necazurile lui provenind din ceea ce zice el despre ficele sale: „*Le-am iubit prea mult, așa că ele nu mă puteau iubi deloc*”. Dar iubirea aceasta este decizia lui liberă și nu ceva ce i s-a impus. Libertatea nu garantează fericirea. Pe de altă parte, necazurile lui Josef K. vin dintr-un întuneric nefast pe care nimeni nu-l pricepe. Sunt sistемice și el nu este un om liber, ci o victimă a sistemului.

Omul liber poate fi foarte nefericit, dar, dacă este nefericit, e vina sa. Omul fără libertate este întotdeauna o victimă și, în consecință, nefericirea sa este considerată vina altora. De fapt, aici e un paradox. În libera Americă, am văzut oameni foarte amărâți și nefericiți. De exemplu, femeia de cincizeci de ani care-ți vinde sticla de parfum la un mare magazin, fardată, ruj peste tot, unghiile artificiale superlungi, lăcuite într-o culoare dezgustătoare, nervoasă, neplăcută, obraznică. Câștigă pe lună mai mult decât un profesor universitar la Timișoara, dar crede *con fermo cuore* că America este țara unde totul este posibil, unde toți se aliniază la start și, când aud pistolul, pornesc cât pot de repede. Toți au șanse egale, crede ea, dar unii ca Rockefeller, sau Morgan, sau Bill Gates bat recordul mondial, pe când ea a ajuns la destinație când cursa era deja de mult sfârșită. A pierdut cursa și a pierdut-o nu pentru că nu a avut o șansă, ci pentru că nu a fost destul de bună. Este oribil să știi că nu ești „destul de bun”, că ești un ratat, un fel de deșeu uman. Devii amărât și foarte

nefericit.

Într-un mare magazin din Timișoara, femeia care-ți vinde parfumul nu e fardată, fardul e prea scump, un ruj bun nu-și poate cumpăra cu salariul ei și dacă îl fură, nu-l poate folosi în magazin. Câștigă mai puțin decât un profesor universitar timișorean, dar dacă o întrebi, îți va spune că nu a avut nicio șansă. „Comuniștii mi-au distrus viața, domnule. Dacă aș fi fost în America, la vârsta mea aș avea propriul meu salon de coafură cu zece scaune și șapte asistente, dar aici, domnule, ce să-ți spun, n-am avut nicio șansă”. Este fericită săracă, necazurile ei sunt vina altora. Fără libertate, ai posibilitatea să trăiești o mare minciună, crezând fiecare detaliu al ei. Poți să rămâi vedeta propriei tale minciuni. În libertate trebuie să-ți asumi responsabilitatea și, chiar dacă vrei să-ți construiești o minciună pentru la noapte, când vrei să dormi în pace, atunci ziarele, reclamele, radioul, televiziunea, toate te anunță: „ești un ratat prăpădit și nu poți să spui că nu ai avut toate șansele”. Este mult mai greu să minți când trăiești într-o societate liberă, dar minciuna pentru uzul propriu este substanța de bază a fericirii maselor.

Pentru omul creator, artist, om de știință, libertatea este un bun fermecat. Poți să dai frâu liber fanteziei tale și de acolo vor veni marile creații. Dar poți, într-adevăr, să fii un geniu creator și într-un sistem fără cele mai elementare libertăți: Prokofiev, Shostakovich, Pasternak, Mandelshtam, Akhmatova, Landau, Kapitsa, Gelfand, Kolmogorov, Pontryagin și mulți alții. Într-un sens, simțindu-se persecutat și având colegi persecutați e o realitate care poate determina un efort foarte concentrat, fără divagații, derapaje, un fel de creativă adaptare la mediu.

De fapt, mi se pare mie, mai mult decât libertatea contează acel factor intangibil, „tradiția”. De exemplu, cu toată libertatea din Statele Unite, această „tânără țară” nu a produs în secolul XX nici măcar un compozitor american comparabil cu Prokofiev. Aici, prin *american* înțeleg american get-beget, pe când Straviński, Schoenberg și

Bartók erau de mult deja în plină notorietate când s-au refugiat aici.

Dar este adevărat că bănăţeanul, născut la Sânnicolaul Mare, Béla Bartók, a compus în USA una din cele mai mari capodopere ale secolului XX, *Concertul Pentru Orchestră*. Acest concert are o istorie foarte amuzantă şi, în acelaşi timp, foarte tristă. Am să ți-o reamintesc deoarece are a face cu dezrădăcinarea care ne interesează pe noi. Bartók a fost uimit să se găsească aproape necunoscut la New York. În plus, avea probleme cu banii şi cu sănătatea, leucemie. În 1943 era internat într-un spital şi nu mai avea bani. Dirijorul Fritz Reiner şi violonistul József Szigeți – care, pe vremuri, dădea recitaluri rămase legendare la Timişoara – îl admirau pe marele compozitor şi voiau să-l ajute, dar îl cunoşteau ca bărbat foarte mândru care n-ar fi acceptat bani de la ei. Deci, ca să-l poată ajuta, s-au dus la dirijorul Serge Koussevitzky, directorul Orchestrei Simfonice din Boston, şi l-au rugat să comisioneze o piesă de orchestră de Bartók, cu bani avansați în mare parte de ei. Asta l-a revigorat pe Bartók care a produs atunci *Concertul Pentru Orchestră*. E un concert care mă mişcă foarte adânc la fiecare audiere. Mi se pare că este confesiunea unui om al lumii vechi, cu *Văduva veselă* în ureche, expus unei lumi noi, frenetice, grăbite, pe care nu o înţelege. Pe vremea aceea, cu războiul, *Simfonia a şaptea (a Leningradului)* a lui Shostakovich, era foarte admirată pe aici. Bartók considera muzica lui Shostakovich bombastică şi bazată pe reguli banale, iar în celebrul *intermezzo interrotto* al *Concertului Pentru Orchestră*, ne dă o parodie splendidă a *Simfoniei Leningradului*, poate cea mai perfectă parodie din istoria muzicii. Genial mi se pare faptul că foloseşte *Văduva veselă*, parte a însăşi propriei sale nostalgii, pentru a-l critica pe Shostakovich.

În fine, ideile acestui concert ar cădea în categoria libertăţii interioare, utilizată aici ca un mijloc defensiv împotriva unei ambiante neobişnuite şi înfricoşătoare. Libertatea nu se poate separa de restul vieţii. În cele două

forme inseparabile ale ei, pătrunde peste tot.

R.C.: Fără îndoială. Dar am impresia că, la un moment dat, devii prea sever. Și anume atunci când afirmi că „*Omul liber poate fi foarte nefericit, dar dacă este nefericit, e vina sa*”. Sunt, desigur, nenumărate și imprevizibile situații când, liberi fiind, ne provocăm propria nefericire. Voi încerca totuși să nuanțez puțin chestiunea. Pentru că sunt și nefericirile care vin peste noi din afară, determinate de fatala noastră pluridependență. Dependență în primul rând de prea vulnerabilul trup, apoi de atâtea altele, de superiorii ierarhici, de capriciile și interesele mai marilor lumii, de natură, de hazard. Îmi imaginez o familie americană, cu desăvârșire liberă, sănătoasă și prosperă, „fericită”, așadar, în accepția standard, care află că unicul fiu i-a fost ucis în Irak. Nicio nefericire nu se poate compara cu pierderea copilului. Dar ce vină ar putea avea această familie pentru nefericirea abătută asupra ei? De altfel, cu riscul de a te contraria, am să-ți mărturisesc convingerea mea că fericirea nici nu există, de aceea am și pus-o mai sus între ghilimele. E o himeră, ca și perfecțiunea: toți aspirăm spre ea, dar nimeni n-o poate atinge. Singura accesibilă ne este bucuria. Un lucru minunat bucuria, în infinitatea de ipostaze prin care ne face viața suportabilă. Amintirea unor bucurii trecute și perspectiva altora, pe care atât de ușor ți le poți oferi, dar mai ales atât de ușor le poți dărui altora, cred că e o motivație suficientă în modesta ei măreție pentru a-ți întreține curajul de a înfrunta o viață care de atâtea ori ți se pare lipsită de sens.

E adevărat, libertatea, ca și banii, nu aduce fericirea, dar – cum zice o butadă – o întreține de minune. Aici survine, cred, problema *sine qua non* a responsabilității, de care și tu amintești. Asta fiindcă libertatea fără conștiința răspunderii de a fi liber nu face doi bani. Am avut și, din păcate, încă am prilejul să verific acest adevăr de nenumărate ori de la Revoluția din Decembrie 1989 până azi. Cu excepția reprezentanților generațiilor vârstnice, care au cunoscut viața dinaintea războiului, cei care s-au

născut și s-au format în regimul comunist s-au trezit în 1989 în posesia unui bun fabulos și îndelung dorit, pe care în sfârșit l-au cucerit, dar cu care nu știau ce să facă. E ca și cum un copil ar primi o jucărie nemaivăzută, dar fără instrucțiunile de folosire. Și tot zgândărind-o să vadă ce și cum, reușește până la urmă s-o strice. Asta facem noi aici de șaisprezece ani: încercăm să deprindem modul de folosire a libertății. Și o stricăm, reducând-o la condiția de libertinaj anarhic și amoral. Cu concursul nemijlocit al media - trebuie să precizez - care provoacă și întreține o confuzie a valorilor fără precedent.

În 1990, când Silviu Brucan - un dinozaur din generația stalinistă a anilor '50, care acum s-a convertit la capitalism - a afirmat că ne vor trebui douăzeci de ani ca să deprindem rigorile democrației, toată nația a sărit în sus și l-a înjurat. Azi însă, toată lumea recunoaște că dinozaurul a fost optimist și e de acord că, probabil, nici treizeci de ani nu vor fi suficienți. Până la urmă cred că totul se reduce la educație, absența sau precaritatea ei fiind *causa causorum* tuturor derapajelor grotești la care asistăm aici. Iar sentimentul răspunderii civice este un produs al educației. Cum tot produs al educației este și tradiția pe care tu o consideri pe bună dreptate mai importantă decât libertatea. În anumite situații, desigur, cum ar fi aceea a artiștilor exilați sau autoexilați, dezrădăcinați, la care te referi, și cărora li s-ar mai putea adăuga atâția alții, Thomas Mann, Brâncuși, Nabokov, Brodski etc. etc., pe care tradiția i-a ajutat să supraviețuiască și, desăvârșindu-și opera, să depășească asaltul adversităților inerente ale unui mediu străin și, cel puțin la început, perceput ca ostil sau indiferent. Chestiunea tradiției ar merita detaliată pentru că rămâne mereu actuală, mai ales azi, în veacul inexorabilei globalizări de care mulți se tem - nu fără motiv și argument - că va duce la pierderea identităților.

Acum însă, simt nevoia să-ți mărturisesc o anumită rezervă pe care mi-a suscitat-o un amănunt din foarte interesantul episod Bartók, pe care mi l-ai relatat. Nu

cunoșteam părerile sale despre *Simfonia Leningradului*. Mi se par discutabile, ca și ideea de a introduce în *Concertul Pentru Orchestră* o secvență parodică vizând lucrarea lui Șostakovici. Oricât ar fi pasajul de admirabil sub aspect tehnic, ideea îmi confirmă credința că starea de lucruri dintr-un regim coercitiv, totalitar, nu poate fi cunoscută cu adevărat, în tot tragismul ei, decât din interior. Mă conving de asta aici, ori de câte ori tineri justițieri, altfel de bună-credință, dar care n-au cunoscut comunismul, mai ales pe cel hiperbestial din epoca lui Dej, reproșează generațiilor vârstnice și nu pot înțelege de ce au acceptat, de ce nu s-au revoltat etc. Se comite astfel eroarea de a judeca stările de fapt dintr-un anumit moment istoric revolut, cu unitățile de măsură ale zilei de azi și fără cunoașterea exactă a detaliilor de atunci. E ca și cum te-ai încumeta să condamni cedarea unui om sub tortură fără să știi cum ai fi reacționat tu însuși într-o situație similară. *Mutatis mutandis*, aceeași eroare a comis-o și Béla Bartók reproșându-i lui Șostakovici, în esență, patetismul care ar dilata excesiv *Simfonia Leningradului*. E inutil, sper, să te asigur că rezerva mea e absolut benignă și nu afectează cu nimic admirația pe care o păstrez operei lui Bartók. Voi încerca să mă fac mai bine înțeles:

Să nu uităm ce e mai important: e vorba de Sankt Petersburg. N-am fost acolo niciodată, dar am iubit orașul acesta instinctiv, din empatie și solidaritate intelectuală, ca pe orice faimos focar de cultură. Am căutat să-l cunosc, cât poate fi cunoscut, din cărți, din filme, din albume de artă. Am trăit o rară satisfacție în urmă cu vreun an, când imaginea sa mi-a fost rotunjită cu o mare pregnanță și putere de sugestie de o minunată carte intitulată *Sankt Petersburg. Romanul și romanele unui oraș*. E scris de profesorul Ion Ianoși, o personalitate cu o autentică vocație de comentator al monumentalului în cultură, autor al unor opere de referință despre Dostoievski, Tolstoi, Hegel, Beethoven, Thomas Mann. Iar acum, despre Sankt Petersburg, perceput ca o fabuloasă creatură, bântuită de toate vitregiile și ororile istoriei, dar ridicată mereu

deasupra lor prin extraordinarele sale performanțe culturale. Când am scris cronica acestei cărți, am intitulat-o *Grandoare și tragism*, fiindcă acestea mi se par coordonatele majore pe care s-a înscris evoluția sa. Și, ca să fiu și mai bine înțeles, am să-ți reproduc caracterizarea pe care însuși profesorul Ion Ianoși o face într-un capitol liminar subiectului său: „*Un oraș feeric, clădit pe mlaștini, înconjurat de ape, dușmănit de vânt, ploaie și zăpadă; și dușmănit de istorie. Un oraș care te atrage și te înspăimântă, de care s-au îndrăgostit atâția scriitori și, totodată, l-au detestat. Sub pana lor renaște o poveste sublimă și terifiantă*”. Iar, mai departe, ține să precizeze: „*Niciun alt oraș nu a plătit nebuniei staliniste un tribut de sânge comparativ cu cel al Leningradului. Printre cei loviți, un trist loc de onoare le-a revenit măștrilor culturii*”. Domnul Ion Ianoși enumeră apoi într-un loc vârstele celor mai importanți scriitori sankptetersburghezi până pe la mijlocul secolului al XIX-lea. Am avut curiozitatea să calculez media lor de vârstă: 34 de ani! Ea nu poate fi mult mai ridicată nici pentru următoarea sută de ani: împușcați, spânzurați, întemnițați, torturați, deportați, exilați, viețile celor mai mulți dintre ei s-au stins prea curând. Cu excepția, poate, a anilor din *La Belle Époque*, la fel de efervescenti și acolo, ca și în restul continentului, nicio altă epocă n-a fost prielnică unei evoluții calme și fluente, dar cele mai crâncene vremuri vor rămâne cea a instaurării bolșevismului, culminând cu era stalinistă și apoi, în interiorul acesteia, cu anii blocadei. După câte știu, cele 900 (nouă sute!) de zile, teribilă îngemănare de gesturi sublime și orori, vor rămâne cel mai îndelungat și atroce asediu din istoria lumii. Asediu din care, printr-o superbă solidaritate și în ciuda sabotajelor oculte inițiate de Stalin până și în acele împrejurări, asediații au ieșit biruitori, orașul renăscând apoi din propria cenușă. Iar acestui episod extrem Șostakovici i-a dedicat *Simfonia Leningradului*. Ei bine, Peter dragă, un moment de o asemenea anvergură tragică nu cred că putea fi evocat, transmis și conservat în

memoria colectivă decât în cheie patetică. Sunt convins că orice altă soluție de abordare a fost resimțită de compozitor ca incompatibilă cu realitățile terifiante pe care orașul le-a trăit atunci. Realități a căror grandioasă și tragică dimensiune n-o putea percepe și înțelege Extremul Occident, *y compris* nici Béla Bartók aflat acolo, ci doar cineva care le-a cunoscut direct, din interior. Lăsând la o parte faptul că patetismul este intrinsec spiritului rus, devenind astfel ireprimabil în situații care îl justifică în mod natural. Aspect asupra căruia nu mai insist, existând riscul să devin și eu patetic. Mi-e teamă că și așa m-am întins prea mult, nedându-ți răgaz să mai intervii. Și, fiindcă ne-am referit amândoi la dezrădăcinare, spune-mi, te rog, dacă tu, odată ajuns în lumea cea nouă și liberă, ai trăit cumva acest sentiment. Și cum ai reușit să-ți păstrezi echilibrul. Ce ai luat cu tine - figurat vorbind - din Timișoara natală, din valorile de „Acasă” și în ce fel ai resimțit, ca om de știință, pozitivist, sprijinul tradiției?

P.F.: Rădăcinile unui copac se pot vedea cu ochiul liber. Rădăcinile unui om par să fie ascunse în ceea ce, *faute de mieux*, numim suflet. Dacă dezrădăcinezi un copac și îl muți, se va strădui să prindă noi rădăcini departe de originea sa și gata. Un copac nu are memorie. Dacă tai toate legăturile unui om cu trecutul său, senzația dezrădăcinării îl va lua de gât și-l va zgudui bine. Vorbesc din experiență proprie.

La ieșirea din țară am luat cu mine un bagaj emoțional, un bagaj cultural și unul „local”. Bagajul emoțional revenea la adânci prietenii întrerupte subit, fără nicio șansă de continuare, la afaceri sentimentale în care nu se vor mai putea face amenzi, în cele din urmă la o frică ascunsă, poate irațională, dar foarte reală, că, poate, oamenii din Apus nu vor fi capabili de prietenie și dragoste în sensul în care aceste sentimente s-au definit pentru mine în douăzeci și trei de ani trăiți într-o singură localitate, Timișoara.

De abia ieșisem din țară, când, în fiecare noapte, a început să mă tulbure unul și același coșmar. Mă

întorceam la Timișoara să-l revăd pe unul din prieteni, pe Gigi, sau pe Copi sau pe Tibi, sau pe Titu, sau pe Tupși. Ajungeam și prietenia noastră își relua cursul natural. Atunci întrebam de domnișoara cutare sau cutare și apărea și ea și, ca o Dalila, mă seducea în brațele ei. Pe pragul momentului de supremă plăcere, apărea un agent de la securitate și-mi cerea pașaportul. Nud, mă repezeam la pantalonii aruncați pe parchet, dar pașaportul îmi lipsea, nu era de găsit nicăieri, dispăruse pur și simplu! „Tovarășe, sunteți arestat!” striga securistul. „Dar sunt cetățean austriac”, îi răspundeam eu. „Austriac, ce mai austriac, tovarășe!? Cum se face că vorbiți românește? În Austria nimeni nu vorbește limba noastră!” Și mă forța să mă mișc în marș forțat spre închisoare. La acest punct mă trezeam și râsuflam ușurat recunoscând în semiîntinericul camerei urâtul plafon al apartamentului de pe Esslinggasse, unde locuiam. Singurul aspect pozitiv al intervenției securistului era că sosise la timp pentru a mă trezi cu pantalonii pijamalei încă uscați.

După un an petrecut în Austria, acest coșmar revenea mai rar, poate o dată pe lună. După doi ani, a încetat complet să-mi deranjeze visele. Mai târziu, la fiecare mare criză internațională – de exemplu, pe timpul crizei rachetelor atomice sovietice din Cuba, când eram deja în Statele Unite – coșmarul acesta revenea intact, cu toți protagoniștii, Gigi, Copi, Tibi, Titu, Tup și duduile, toți înghețați în timp, posesori ai unei tinereți eterne. Până și securistul era același, cu unghiile murdare și țigara fără filtru sub mustață.

Se pare, deci, că, în cele din urmă, dezrădăcinarea nu locuiește în suflet, ci într-o „insulă misterioasă” din creierul omului, o insulă ale cărei plaje vizitate de rechini devin vizibile numai în liniștea deplină a celui mai adânc somn. Sufletul? Nu avem nevoie de el. Poate nici nu există în afara imaginației artistului sau a scripturilor religioase.

Partea surprinzătoare a acestui coșmar este că, după conversații cu mulți emigranți și refugiați, am aflat că toți au avut același coșmar, cu foarte mici variații. Adio suflet!

Carl Gustav Jung ar fi susținut că eram toți părți ale unei „subconștiințe colective”, dar eu nu l-am luat niciodată în serios pe domnul doctor de la Zúrich. Conced talentul său literar, dar, pentru mine, el rămâne un șarlatan foarte amuzant.

În ceea ce privește bagajul cultural, îți mărturisesc că în apus nu ajungi prea departe cu Bogdan Petriceicu Hașdeu, cu Camil Petrescu și nici măcar cu Mihai Eminescu. Singurul apusean pe care l-am auzit vreodată pronunțând numele lui Eminescu a fost președintele Nixon, când l-a vizitat pe „marele conducător”. Dar nici el, sunt sigur, habar n-avea cine a fost Eminescu. Pe aici, discursurile președinților sunt scrise de niște *speechwriters*, în general, niște mediocrități cu acces la diverse enciclopedii. Dacă aș fi scris eu discursul lui Nixon, nu l-aș fi citat pe Eminescu, ci pe George Bacovia: „*Dormeau adânc sicriile de plumb, / Și flori de plumb și funerar veșmânt...*” Sunt versuri mai apropiate soților Ceaușescu decât orice lătrat al câțelului pământului de sub crucea de piatră sau de aiurea.

A începe viața apuseană la Viena era, de fapt, mai ușor pentru mine decât ar fi fost, de exemplu, la New York. Opera și Filarmonica din Viena sunt mai bune decât cele timișorene, dar, cu excepția celor doi Richard – Wagner și Strauss – au cam același repertoriu. Arta modernă era aproape inexistentă, nimic mai modern decât *Sezession*. Până și cofetăriile ofereau prăjituri binecunoscute oricărui timișorean. Pe scurt, în Viena Mare, viața curgea foarte asemănător cu cea din Viena Mică.

Locul în care am avut o surpriză mare a fost teatrul. Pe când teatrul francez este foarte apropiat de teatrul românesc, teatrul nemțesc și cel englez sunt foarte diferite de el. Actorii par mai naturali. Nu e vorba de calitatea interpretării, ci de faptul că, în țările germanice, limbajul corporal este foarte diferit de cel din țările de gintă latină. „*Hier au cinéma, imagine-toi y rencontre Charles!*” În această propoziție, o actriță franceză ar accentua cu mare forță toate cuvintele în litere italice, nemaivorbind de

gesticulația cu care le-ar acompania. O actriță germană sau engleză, în schimb, ar pronunța aceeași propoziție fără emoții, într-un monoton, aproape *à la japonaise*.

Odată, la Tokio, m-am dus la marele teatru Kabuki. Spectacolul durează șapte sau opt ore, iar eu am intrat numai pentru vreo două ore, doar ca să văd un astfel de spectacol pe viu. Ședeam într-o lojă și după vreo oră a survenit o pauză. În timpul actului, toți actorii zâmbeau, râdeau, vorbeau foarte politicos unii cu alții și se aplecau mereu în reverențe. Era clar că asistam la o comedie. La intrare am primit un program în engleză și am început să citesc un rezumat al actului pe care l-am văzut. Doamne Dumnezeule! Cei doi bărbați de pe scenă erau dușmani de zeci de ani și unul a venit la celălalt ca să-l prevină că în curând îl va omorî și-i va hărăzi o moarte extrem de dureroasă, după care îi va viola nevasta și fiica și îi va da foc casei. Era o celebră tragedie interpretată în monoton total.

Cred că multe probleme și chiar conflicte internaționale provin din faptul că oameni din diferite părți ale lumii nu înțeleg limbajul corporal al celorlalți. Nu poți înțelege un popor a cărui limbă nu o vorbești.

În fine, bagajul local cu care am ieșit din țară era ceva mai personal. Dacă simt sosind o idee, am nevoie de o plimbare pe malul Begăi, între podul de la Neptun și podul de la Piața de Fân. Dacă sunt euforic, vreau să merg în marș forțat spre Mehala. Visez de multe ori strada Alba Iulia cu tramvaiele încă în trecere pe acolo, cu miresmele de coloniale, cu Palatul Cultural. Și atunci, lângă actualul hotel Continental, în spatele cazarmii dărămate cărămidă cu cărămidă prin „munca voluntară” a loganilor, era o mare clădire galbenă și nu-ți pot spune de câte zeci de ori am visat că m-am mutat cu toată familia acolo. Dacă nu-ți aduci aminte de ea, te invit să mă vizitezi în visele mele, unde ea mai stă mândră până în ziua de astăzi. În fine, înainte de a părăsi România, nu-mi puteam imagina un oraș în care firmele magazinelor nu sunt în românește. Știam că această transpunere trebuia să fie firească și

totuși nu mi-o puteam imagina. La Viena am descoperit că este de fapt cât se poate de normală, dar că toți purtăm niște paraochi, ca și caii. În legătură cu firmele magazinelor, eu mă purtam ca un cal adevărat.

Dacă pentru mine adaptarea la mediul apusean a mers destul de ușor, trebuie să iei în considerare că aveam abia 23 de ani când am sosit la Viena și nici măcar 26 când am ajuns la Chicago. Ce vârstă frumoasă, când elanul idealist te conduce ca un înger protector. Bagajul științific pe care îl aduceam nu avea rădăcini timișorene adânci. De fapt, m-am format ca om de știință în Apus. Formația științifică îmi domină viața și m-a condus prin toată această perioadă modelatoare.

Ajuns în America, această transformare a continuat să-mi determine viața. Aș putea adăuga însă un eveniment care m-a impresionat adânc. În primul an în America, a trebuit să țin o conferință la Washington. Natural, mi-am făcut timp să vizitez Casa Albă și monumentele. Între ele, se află și monumentul Jefferson. Sub statuia marelui președinte este înscris un citat din Declarația de Independență a Statelor Unite, redactată de el:

„We hold these truths to be self-evident, that all men are created equal, that they are endowed by their Creator with certain unalienable Rights, that among these are Life, Liberty and the pursuit of Happiness”. (Considerăm evidente de la sine următoarele adevăruri: toți oamenii sunt creați egali și sunt dotați de Creatorul lor cu anumite drepturi inalienabile, printre care se numără dreptul la Viață, la Libertate și la Căutarea Fericirii.)

Era prima mea întâlnire cu textul istoricei Declarații și am fost fermecat de cuvintele „Dreptul la Căutarea Fericirii”. Am înțeles imediat că, deși îmi erau necunoscute, aceste patru cuvinte m-au făcut să ies din țară. Vezi că aici Fericirea (cu **f** mare) este cuvântul esențial, fericirea, *nu* bucuria. Am observat că tu ești sceptic când vorbim de fericire, dar pentru mine acest cuvânt are un sens foarte bine definit. Pentru mine, fericirea unui om constă în siguranța că viața sa, cu toate

greșelile ei și cu tot timpul pierdut, a meritat să fie trăită deoarece a fost trăită într-un fel în care a produs ceva bun și de valoare. E un concept care nu are sens local, ci numai global. Conceptul local este bucuria. Te poți bucura de o revedere cu un prieten sau cu un copil sau cu un nepot, te poți bucura de un succes, de o convalescență care te aduce înapoi la sănătate, de niște bani pe care îi primești, deci de un eveniment oarecare care se desfășoară într-o perioadă de ore sau zile. Dar poți fi fericit numai în măsura în care ești convins că marile decizii, deciziile cele mai importante ale vieții tale le-ai luat în mod corect. Cu alte cuvinte, nu ești plin de regrete de tipul „ah, numai de aș fi făcut ceea ce voiam și puteam să fac, ce frumos ar fi putut să fie!” Este mai bine, cred eu, să îndrăznești și să eșuezi, decât să fii laș și să nu ai forța de a îndrăzni. Cred că nefericit este cel care știe că a abandonat procesul de căutare a fericirii. Dacă sună tautologic, suntem în provincia sentimentelor unde rațiunea șade într-un rând din fund.

Până și Jefferson, care a transpus în cuvinte ideea de „a căuta fericirea”, a făcut greșeli, era proprietar de sclavi și chiar și cuvintele „a căuta fericirea” le-a „preluat” de la un predicator la modă pe vremea sa. Dar a fost Jefferson, cel care a înțeles pe deplin importanța capitală a acestor cuvinte și a insistat să le înscrie în unul din cele mai importante documente din istoria civilizației „apusene”, adică a civilizației „euro-americane”.

Cred că putem fi de acord că civilizația Europei și a celor celor două Americi are rădăcini comune adânci și că ele vor supraviețui împreună sau vor fi distruse împreună. Mi-aduc aminte că, după construcția grăbită a zidului hrușciovian din Berlin, toți europenii apuseni voiau să se unească repede sub lozinca lui Moș Ion Roată: „Unde-s mulți, puterea crește”. Englezii, nemții, toți voiau această Europă unită. Singurul adversar al ideii era generalul Charles de Gaulle. Pentru el, Europa nu era un bloc politic unit prin niște idei politice, ci un continent definit de o geografie – „*de l'Atlantique à l'Oural*” – și de o cultură. Dacă țările Europei de Apus s-ar uni, zicea marele om de

stat francez, s-ar dezvolta superb din punct de vedere economic. Mai târziu însă, rușii își vor da seama de tâmpenia comunismului și vor dori ca, împreună cu sateliții lor, să se unească și ei cu ceilalți europeni. Dar atunci puterea economică și militară a Europei va fi deja atât de mare, încât o asemenea unire ar deveni imposibilă. Vetoul generalului a fost determinant.

Mie mi-a plăcut foarte mult această idee a lui de Gaulle. A fost atacat de toți ca fantezist nedisciplinat. Oamenii miopi sunt întotdeauna convinși că cel ce vede departe și le descrie peisajul de acolo e nebun. În orice caz, chiar această încăpățănare gaullistă a făcut posibilă Uniunea Europeană de astăzi, cu toate problemele și meritele ei structurale. Să spui, în anii șaizeci, că un sistem cu arme atomice, precum cel sovietic, se va prăbuși, era o erezie supremă. Dar pentru de Gaulle, toate scripturile comuniste ale celor patru sfinți cu bărbile descrescendo erau ceva fără importanță. „*Îl n ya pas d'idéologies, îl n ya que des nationalismes*”, așa a exprimat el acest punct de vedere. Era un om de stat în cel mai bun sens al cuvântului. Se interesa de ideile mari, nu de ultimele sondaje de opinie publică. A fost primul apusean care a reluat legăturile cu China.

Maurice Lévy este un fizician binecunoscut, din generația premergătoare nouă. În timpul războiului era în contact apropiat cu de Gaulle. După ce am ajuns deja în Statele Unite, Lévy a devenit atașatul științific al Ambasadei Franceze din Washington. Din când în când venea la Chicago să ne viziteze pe mine și pe doi colegi de-ai mei și discutam fizică și politică. Ne-a povestit odată cum, cu ocazia unei vizite americane a lui de Gaulle, generalul a zburat și la San Francisco. Lévy a fost invitat în grupul care îl însoțea. La San Francisco, natural, au mers la Golden Gate Bridge (Podul Poarta de Aur). Tot grupul admira splendoarea acestui unic peisaj al Litoralului Pacific. Pe de Gaulle această splendoare de abia îl interesa. I s-a adresat lui Lévy: „Vezi cât e de gol portul acesta? Îți poți imagina cum va mișuna de vapoare de îndată ce

Statele Unite vor reîncepe comerțul cu China?" Din nou o profeție corectă, văzută ca nebună de contemporanii săi.

Dintre marii politicieni din Apus, numai doi l-au vizitat pe tovarășul Ceaușescu la București: Nixon și de Gaulle. Este amuzant că ambii au fost depuși după întâlnirea lor cu Nicolae și Elena. *La maledizione?*

Mă întreb mereu când Rusia, care a generat o parte importantă a culturii europene, își va ocupa și ea locul propriu în Europa. Din păcate, înaltul proroc francez e mort acum și prorocia este în mâini mai puțin iscusite. Orașul cel mai „apusean” al Rusiei este Sankt Petersburg-Petrograd-Leningrad, numit „Peter” de ruși, chiar și în timpul lui Stalin. Norocul Peterului a fost că „marele geniu al omenirii” persecuta acest oraș. Cred că Stalin avea un complex de inferioritate vizavi de Peter, inferioritatea ușor de înțeles a bădăranului georgian. La Moscova, Iosif Visarionovici a dărâmat tot cartierul vechi cu sutele sale de biserici – într-un gest care a servit de model pentru Nicolae și Elena – ca să le construiască moscoviților blocurile sale întunecoase și amenințătoare. Dar pe cetățenii Peterului i-a pedepsit: nu le-a clădit nimic și i-a condamnat să trăiască în clădirile istorice. „Pedeapsa” stalinistă a salvat acest oraș minunat pentru care, ca și tine, am o admirație imensă.

Acum vreo zece ani am fost la Moscova pentru o lună. Academia m-a invitat și la Peter să țin niște conferințe. Mi-au dat un apartament într-un vechi palat lângă celebrul „English Club”. Parcurgând cei circa o sută de metri pe Millionnaya Ulitza – ulitza Halturina pe timpul comuniștilor, dar azi din nou Millionnaya, ca pe vremea Anei Karenina – spre Hermitaj, ajungi la un mic canal spre Neva. Aproape de gura canalului este un podeț și eu sunt sigur că dacă Lisa lui Pușkin m-ar fi întrebat unde să se arunce în apă după ce Gherman a părăsit-o ca să joace cele trei cărți – *troika*, *semiorka*, *tuș* – probabil la mesele de joc din „English Club”, eu i-aș fi recomandat acest pod.

Aproape fiecare clădire pe care o vezi are o istorie proprie. O placă de granit te informează că Dostoyevski,

Saltykov, Gogol, Tolstoi sau altcineva au petrecut clipe în această clădire. Dar acest exemplu de respect binemeritat a condus la un abuz foarte amuzant: tot felul de mediocrități bine conectate cu aparatcikii au și ei plăcile lor: „În 1937 Serghei Sergheievici Sergheiev a compus celebra sa *Odă Marelui Stalin* la etajul trei al acestei clădiri”. Tace însă placa de granit asupra condiției ascensorului pe vremea acestei mari creații artistice de la etajul trei.

Acum e momentul potrivit pentru a reveni la *Simfonia Leningradului*. Bartók nu a parodiat „cheia patetică” a acestei simfonii, el înțelegea foarte bine imensa suferință a populației orașului. El a găsit acel marș interminabil al lui Șostakovich banal și superficial, nedemn de solemnitatea evenimentului. De fapt, marșurile acestea apar în aproape toate simfoniile lui Șostakovich și se datoresc imitației excesive a muzicii lui Mahler. Dar pe când, la Mahler, un marș aici, altul acolo, au adânci cauze simfonice, la Șostakovich ele apar în mod frivol, fără cauză, sau poate numai pentru că erau corecte din punct de vedere politic. Șostakovich era un muzician foarte talentat, cu o comandă fantastică a sunetului orchestral, dar cu originalitate cam limitată, nu știu dacă era un artist cinstit. Serghei Prokofiev, din contră, era un geniu original în tot ce făcea, dar poate nu era un orchestrator chiar de rangul lui Șostakovich. Pentru mine, totuși Prokofiev rămâne fără îndoială marele geniu muzical rus al secolului XX. Cazul acestor doi compozitori rivali îl găsesc foarte interesant din punctul de vedere al interacțiunii dintre artă și politică în secolul trecut.

După război, interesul apusean pentru Șostakovich a început să descrească. El era văzut aici ca un servitor docil al lui Stalin și criticat din această cauză. Atunci, în anii '70, a ieșit din URSS muzicologul Solomon Volkov care a publicat niște memorii pe baza - așa zicea el - unor conversații cu Șostakovich. Autenticitatea acestor memorii este până azi foarte controversată și mult dezbătută printre muzicologi. Punctul esențial al memoriilor este că

Șostakovich era terorizat de „marele geniu al umanității” și, pentru a se apăra, s-a retras în muzica sa care, în forma ei abstractă, era, așa zicea el, un mediu perfect pentru o satiră adâncă a stalinismului. Deci, în această versiune, Șostakovich se retrage în libertatea sa interioară. Fiecare compoziție interpretată înainte ca docilă propagandă stalinistă devenea deodată o curajoasă rebeliune antistalinistă. În aceste memorii mulți critici apuseni au văzut un fel de certificat de eroism pentru Șostakovich și într-un singur tact și-au schimbat atitudinea în ceea ce privește muzica sa. Muzica percepută înainte ca trivială și propagandistică a devenit în două secunde o satiră de geniu. Eu am rezerve mari când valoarea unei opere artistice este atât de dependentă de cunoașterea unor detalii îndoielnice din biografia artistului. Dacă mâine mi-ai spune că Nikolai Vasilievich Gogol a fost general în poliția țaristă și a torturat zeci de prizonieri, eu aș insista că *Shinel* (Mantaua) rămâne una dintre cele mai bune trei povestiri din literatura mondială, alături de *Die Verwandlung* (Metamorfoza) lui Franz Kafka și de *Bartleby the Scrivener: A Story of Wall Street* (Bartleby, copistul, o poveste de pe Wall Street) a lui Herman Melville.

În ceea ce mă privește, trebuie să admit că quartetele de coarde ale lui Șostakovich îmi plac foarte mult și, pentru mine cel puțin, apar mai cinstite. În ele pot vedea un pic din libertatea aceea interioară... Nu sunt la nivelul celor șase quartete ale lui Bartók, dar nici Șostakovich nu era bănățean, iar noi știm că întotdeauna Banatul e fruntea!

La Prokofiev de asemenea întâlnim interesante detalii biografice, dar *Simfonia Clasică* sau muzica pentru filmele lui Eisenstein, baleturile etc., toate rămân piese de geniu incontestabile, foarte originale. După revoluția rusă, până în anii treizeci, el trăia (financiar foarte bine) în Europa de Apus și în America. A compus *Dragostea pentru trei portocale* pentru Opera din Chicago și a dirijat aici premiera mondială. Marșul din această operă e incomparabil. Nu e decât un marș, dar ce marș!

În anii treizeci, Hitler a încercat s-o convingă pe Marlene Dietrich să se întoarcă în Germania, dar ea a rămas în USA, era o femeie cu principii. În 1931, Stalin a încercat să-l convingă pe Prokofiev să se întoarcă în Uniunea Sovietică, iar el s-a întors. Mi-a fost foarte greu să înțeleg de ce. Singura explicație plauzibilă este că, pe aici, Stravinsky era mult mai celebru decât Prokofiev care suferea atât de mult din această cauză, încât a preferat să trăiască sub teroarea stalinistă, unde Igor Stravinsky fusese șters din istorie à la Stalin și de aceea nu „exista”. Un om inexistent nu-ți poate fi rival.

Asumându-mi riscul unei divagații și mai mari, nu pot rezista de a-ți mai reproduce aici o poveste de-a lui Șostakovich care mi-a plăcut foarte mult. La Academia de Muzică a avut o colegă, Maria Veniaminovna Yudina, o pianistă excepțională. Spre sfârșitul vieții, Stalin, din ce în ce în ce mai paranoic, supraveghea personal până și programele de radio. Odată s-a difuzat *Concertul pentru pian nr. 23 în la major* de Mozart, cu Yudina ca solistă, care i-a plăcut atât de mult lui Stalin, încât le-a telefonat celor de la radio ca să-i felicite și să le ceară o copie a discului înregistrat. Dar studioul nu înregistrase concertul. Problema era că dacă nu aveau discul, iar Stalin voia acest disc, riscau să fie trimiși toți în gulag. Deci au reconvocat repede orchestra, au reconvocat-o și pe Yudina, și pe dirijor pentru a face o nouă înregistrare. Când a auzit despre ce era vorba, dirijorul a început să tremure și nu a mai putut dirija. Un al doilea dirijor a devenit atât de stresat, încât făcea prea multe greșeli. În fine, abia al treilea a fost capabil să dirijeze și în dimineața următoare Stalin a primit discul fără nevoia de a mai augmenta populația Siberiei. Pentru a-i mulțumi, i-a trimis Yudinei un plic cu douăzeci de mii de ruble. Yudina era o femeie foarte religioasă, care mergea zilnic la biserică, dar i se accepta această „extravaganță” grație imensului ei talent. Șostakovich povestește că Yudina a răspuns cu următoarea scrisoare:

Dragă Iosif Visarionovich.

Îți mulțumesc pentru ajutorul tău. Zi și noapte mă voi ruga pentru tine și am să-l rog pe Domnul să-ți ierte marile păcate față de popor și țară. Domnul este milostiv și te va ierta. Banii i-am dat Sfintei Biserici.

Yudina

Scrisoarea a fost interceptată de NKDV care a submis-o lui Stalin, împreună cu un ordin de arest. Dar Stalin nu l-a semnat și Yudina n-a fost arestată. Șostakovich comentează că nu degeaba a absolvit „marele geniu al omenirii” un seminar preoțesc. Se bucura că cel puțin o persoană se roagă pentru sufletul său. Acest disc a fost găsit pe gramofonul lui Stalin când a murit. Se pare că a fost ultimul disc ascultat de el. Pentru calitatea sa muzicală sau ca să-și salveze sufletul? *À-propos*: Prokofiev a murit în aceeași zi cu Stalin, dar se pare că el *nu* a fost otrăvit.

Acum, reintrați în aceste vremuri negre, propun să mai stăm în ele pentru un timp. Aș vrea foarte mult să aflu cum funcționează cenzura. Sunt sigur că tu ai avut experiențe cu cenzori. Este notoriu că un cenzor taie ce nu vrea să fie publicat. Dar, dacă textul tăiat conține mari erezii, cenzorul s-ar putea simți obligat să denunțe autorul, cu consecințe oribile. Dacă nu-l denunță pe ereticul autor și reiese că a citit textul eretic fără să fi făcut nimic, se poate afla el însuși pe drum spre închisoare sau mai rău. Cum se rezolvă acest conflict atât de dramatic? Atribui eu prea multă importanță și complexitate unui mic birocrat tâmpit? Cu alte cuvinte, avem de-a face cu un Torquemada literar sau cu un Akaky Akakievici, membru de partid? Scriitorii evitau ei fără excepție orice aluzie la marile erezii? M-ar interesa să văd aceste probleme cu ochii tăi.

În fine, m-a surprins să te aud numindu-l pe Gheorghiu-Dej mai „bestial” decât Ceaușescu. Nu credeam că la acest nivel gradele de bestialitate mai au sens, dar, dacă mă înșel, aș fi foarte interesat să aflu procesul de gândire care te-a condus la această concluzie.

R.C.: Înainte de a răspunde acestor întrebări foarte punctuale, dă-mi voie să întârziu puțin asupra reflecțiilor

tale. Prima, aceea referitoare la suflet, mi-a indus o stare ambiguă, bizară. Fiindcă sunt un pozitivist, sceptic, fără acces la frisonul mistic, convingerea ta că acea entitate enigmatică pe care o numim suflet nu e decât un produs al unei funcții cerebrale mi-a provocat o sumbră satisfacție. Asta pentru că mi-a confirmat bănuielile care mă bântuie în ceasurile cele mai rele. Dar tu zici totuși, mai departe: *„Poate nici nu există [sufletul] în afara imaginației artistului sau a scripturilor religioase”*. Acest „poate” pe care-l introduci după o negație foarte tranșantă mi-a îngăduit să-mi ocrotesc o minimă speranță. N-am acces la fervori mistice, dar percep într-un mod obscur, inefabil, existența unei transcendențe pe care o numesc Principiul Suprem al Ordinii și Echilibrului. Cu alte cuvinte, mă aflu în situația celui sceptic evanghelic care i s-a înfățișat lui Iisus, clamând cu fărâma lui de speranță: *„Cred, Doamne, ajută necredinței mele!”* Iar acel „poate” de care faci și tu uz, mă ajută să cred, să sper că și tu, pozitivist prin formație, scientist, percepi în felul tău prezența celui Principiu de care vorbeam, tocmai pentru că ești atât de familiarizat cu acele superbe legi ale fizicii care acționează constant și implacabil de nu se știe când.

Mă tem, așadar, că „sufletul” nu e decât efectul unei funcții cerebrale și că „dincolo” nu urmează decât reintrarea - cum zicea Lucian Blaga - *„în ciclul elementelor”*, dar îmi protejez, îmi cultiv speranța că specia umană nu numai că beneficiază de suflet, dar chiar are nevoie de el. Recunosc, e o situație oarecum de domeniul paradoxului. Mă susține însă convingerea că o funcție cerebrală, oricât de complexă, nu poate produce totuși efecte morale. Semnificativă în acest sens mi se pare viziunea ta atât de clar exprimată asupra fericirii: *„Pentru mine, fericirea unui om constă în siguranța că viața sa, cu toate greșelile ei și cu tot timpul pierdut, a meritat să fie trăită deoarece a fost trăită într-un fel care a produs ceva bun și de valoare”*. Iată o percepție a fericirii eminamente morală, care n-ar fi fost posibilă în absența unui „suflet” în accepția metafizică.

Dar, pentru că tot am ajuns la viziunea ta asupra fericirii, trebuie să observ că ea, optimistă, generoasă, stenică, este destinată uzului oamenilor liberi, devine, adică, „operațională” numai în regim de libertate. *„Dar poți fi fericit – spui tu – numai în măsura în care ești convins că marile decizii, deciziile cele mai importante ale vieții tale le-ai luat în mod corect”*. Ei bine, într-o dictatură, oricare ar fi ea, individul nu ajunge, nu i se îngăduie să ajungă vreodată în situația de a lua „decizii mari”. Deciziile de acest fel nu le poate lua decât „partidul” sau, cel mult – cum a fost la noi – „tovarășii din conducerea superioară”. Datorită acestei omnisubordonări de către „partid”, nici măcar de deciziile pe care le lua asupra propriei sale vieți și intimități individul nu avea siguranța că nu se vor întoarce împotriva lui. Iată, am confirmarea neașteptată a acestei opinii din partea Isabellei Allende, această sufragetă postmodernă, a cărei excelentă carte autobiografică, *Țara mea inventată*, tocmai am închis-o. După ce a sprijinit cu convingere regimul unchiului său Salvador, iar apoi s-a convins cum devine cazul cu binefacerile pe care acesta le promisese, după ce apoi a dat peste ea dictatura lui Pinochet și a trebuit să lase totul și să-și ia lumea-n cap, stabilindu-se în SUA, a trăit exact aceleași uimiri pe care le trăiește cel ieșit dintr-o dictatură la impactul cu lumea liberă: *„În Statele Unite – zice ea – Constituția garantează dreptul de a căuta fericirea, ceea ce ar fi o idee suspectă oriunde altundeva. În plus, poporul acesta mai crede și că are dreptul de a se distra, iar dacă e lipsit de unul din aceste drepturi se simte frustrat”*. Ca să vezi! Într-adevăr nici să ne distrăm nu aveam dreptul decât „în cadru organizat”, totul trebuia să se petreacă într-un „cadru”, or, a-ți căuta fericirea priponit într-un „cadru” e o absurditate. Ca să mă înțelegi și mai bine, am să-ți relatez, după prestigioasă revistă „Secolul 21”, o întâmplare povestită de Ștefan Aug. Doinaș, cel mai important poet român postbelic și unul dintre liderii celebrului Cerc Literar de la Sibiu. Ca și mulți alți reprezentanți ai elitei intelectuale și artistice, a făcut și el pușcărie, având

surpriza ca, la ieșire, să li se atragă atenția ca, în autobiografiile ce li se vor solicita de atunci înainte, nu cumva să amintească de anii lor de detenție. Când li s-a comunicat această „directivă” perfidă, era împreună cu criticul Vladimir Streinu, scăpat și el de curând din detenție. Și povestește Doinaș: *„Și ieșind, îi spun lui Vladimir Streinu [...]: „Cum se poate, maestre? Totuși, noi am făcut închisoare, dumneavoastră mai mult, eu mai puțin, alții foarte mult și așa mai departe...” Zice: „Ai citit Orwell?” Nu citisem. Zice: „Ai să vezi acolo că trecutul trebuie scris în funcție de ideologie, de doctrină. Ai să te obișnuiești cu asta”.*

Din păcate, cei mai mulți dintre noi ne-am obișnuit și acum ne vine greu să rașchetăm reziduurile acestei mentalități umilitoare. Vezi, de aceea principiile morale determinante ale fericirii, precum cele ale bravului președinte Jefferson, nu valorează nici doi bani în fața unor reptile securiste, iar singurul „lux” pe care și-l poate îngădui individul lumii orweliene e bucuria. Greșeala mea, însă, mă tem că a fost aceea de a absolutiza acest adevăr, de vreme ce acum, odată ce ne-am redobândit libertatea, avem latitudinea să experimentăm și cealaltă viziune asupra fericirii, cea expusă de tine. În fine, sunt într-un totuș de acord cu tine când afirmi că *„[...] nefericit este cel care a abandonat procesul de căutare a fericirii”*. Niciun abandon nu e compatibil cu fericirea, ceea ce, cum bine zici, sună cam tautologic. Totodată însă, asta mi se pare a se situa într-un straniu pandant cu aserțiunea filosofului nostru C. Noica – citez din memorie – care zicea că sensul vieții stă tocmai în căutarea sensului ei. E vorba deci, în ultimă instanță, tot de forța morală de a nu abandona. Cred însă că vorbim prea mult despre fericire, care rămâne până la urmă tot un concept evanescent.

În altă ordine de idei, evident că nu putem fi decât de acord cu adevărul comunității de origine și destin a Europei și a celor două Americi. Partea sensibilă aici e problema pe care Europa o are cu Rusia și nu numai de azi, de ieri. Generalul de Gaulle definea Europa din

perspectivă geografică, situând-o *de l'Atlantique à l'Oural*. Ce bine ar fi de-ar fi așa! Dar ce te faci că Rusia se întinde până la Vladivostok și nu e chip s-o secționezi de-a lungul Uralilor. Am și eu o mare stimă pentru general, dar a tranșa chestiunea doar cu un bisturiu geografic mi se pare hazardat. E adevărat, Europa se întinde geografic până la Urali. Dar Rusia? Sunt de aceea mai curând de acord cu aceia care, deloc puțini, printre care și Kafka, undeva în jurnalul său, susțin că Rusia nu aparține nici Asiei, nici Europei, ci e o entitate distinctă, ea însăși un continent, o lume, cu o cultură, o spiritualitate, o mentalitate absolut particulare. E adevărat că monumentală ei cultură a exercitat o influență profundă asupra noastră, a europenilor, dar, în același timp, *Volksgeistul* lor, al rușilor, pendulând imprevizibil între extreme, fără a cunoaște starea de mijloc, ne-a dat, și mă tem că încă ne va da, multă durere de cap. Prin anii șaptezeci, scriitorul Mircea Sântimbreanu, director pe atunci al importantei edituri Albatros, a vizitat Statele Unite cu o delegație culturală. Era un eveniment, fiindcă puțini aveau o astfel de șansă și, natural, la întoarcere, m-am grăbit să-l întreb cum e „acolo”. Evident marcat de „șocul cultural”, chipul lui a dobândit subit expresia dezamăgit-resemnată a celui ce nu găsește cuvintele pentru a se exprima. A dat din mână cu sensul de „las-o baltă” și mi-a spus doar atât: „Nu e altă țară, nici alt continent. E o altă lume!”

Asta e și situația Rusiei: o altă lume. Iar Europa se află între aceste două lumi cu care, deși le-a modelat decisiv, încearcă acum să găsească un *modus vivendi* rezonabil și echilibrat. Speranța pe care cred că ne-o putem îngădui este aceea că spectrul tot mai monstruos al terorismului va reuși să solidarizeze definitiv și cu reciprocitate Europa cu cele două lumi. Parafrazându-l pe Malraux, aş zice că veacul al 21-lea va fi unul al solidarității defensive ori, mai bine zis, nonagresive iudeo-creștine sau nu va fi deloc. Înțeleg prin asta necesitatea imperioasă a concertării tuturor eforturilor oamenilor raționali asupra resuscitării valorilor iudeo-creștine și a

transmiterii lor generațiilor viitoare, cu respectul - nu cu „toleranță”, care presupune „tolerați” - ci cu respectul cuvenit tuturor celorlalte culturi și credințe. Dar, revenind la Rusia, cred că drama ei își găsește cea mai pregnantă expresie în rivalitatea dintre Moscova și Sankt Petersburg, ajunsă la apogeu în era stalinistă. S-au înfruntat aici crâncen occidentalistii cu slavofili, autarhia cu deschiderea, dogma (religioasă, ideologică, artistică) cu libera gândire și exprimare, bigotismul cu toleranța, „mânia proletară” cu fronda boemei, complexul de inferioritate al bădăranului georgian, cum zici tu, cu superbul, nonșalantul, sfidătorul simbol ascensional al săgeții Amiralității.

După ce am devorat splendida carte a profesorului Ion Ianoși, am dat dintr-o fericită întâmplare (*fericită*, fiindcă, la noi, difuzarea cărților e absolut haotică și imprevizibilă) peste o altă excepțională lucrare dedicată Sankt Petersburgului, scrisă de Wladimir Troubetzkoy, profesor de filologie clasică și literatură comparată la Universitatea din Versailles/Saint-Quentin-en-Yvelines. Perspectiva sa asupra orașului e una din interior, reflecțiile, referirile și nuanțările sale sunt ale unuia născut acolo și, chiar dacă se va fi născut, poate, în Occident, el poartă cu sine, transmițând-o în scriitura sa, ereditatea spirituală a celor ce au creat măreția Sankt Petersburgului. Îl evoc aici deoarece el remarcă la un moment dat că vulturul bicefal din stema Rusiei simbolizează tocmai această tragică sfâșiere, nici până azi tranșată, între cele două opțiuni. Se pare însă că președintele Putin are niște proiecte de punere în drepturi a Sankt Petersburgului, printre altele, aducând aici unele instituții federale din Moscova, ceea ce ar putea fi, în sfârșit, un semn de bun augur pentru opțiunea europeană a Rusiei. De nu cumva doar pentru resuscitarea orgoliilor ei imperiale. Tocmai asta îi definește: nu știi niciodată la ce să te aștepti dintr-acolo...

Cât despre relațiile Bartók-șostakovici-Prokofiev, nuanțările și precizările tale sunt cât se poate de

binevenite. Nu știam, bunăoară, că Șostakovici îi este tributar artistic lui Mahler, iar asta îmi explică acum într-o anumită măsură diferența de clasă dintre el și Prokofiev care nu e tributar nimănui, e, altfel zis, el însuși în tot ce creează. E o diferență pe care – nefiind eu muzicolog, ci doar un meloman diletant – o intuiam, iar tu acum îmi confirmi intuiția. Că Șostakovici păcătuiește și prin conformism e foarte probabil și, în condițiile acelea, nu e ceva ieșit din comun; problema onestității sale e însă foarte delicată și discutabilă. Ceea ce spune Volkov nu cred că trebuie suspționat integral. Ceva adevăr trebuie să fie acolo, de vreme ce e incontestabil azi că fiecare artist încerca în felul său să-și salveze libertatea interioară. Înțeleg că Volkov deconspiră *post factum* existența în compozițiile lui Șostakovici a acelui gen de aluzii pe care noi, în literatură, le numeam „șopârle”. Ele nu erau decât niște fronde obscure și benigne, ca o înțepătură de țânțar pentru un pahiderm, care nu aveau alt efect practic decât că întrețineau buna părere a autorului despre sine însuși, despre „curajul” său, despre intransigența sa morală, fiind însă total insignifiante ca formă de rezistență în fața dictaturii. E plauzibil, deci, ca Șostakovici să fi folosit metoda în limbaj muzical. Oricum însă, a face din el un erou pe baza identificării unor astfel de pasaje din opera lui e, desigur, excesiv și... suspect. *Simfonia Leningradului* nu cred însă că ar trebui suspectată de nesinceritate. E acolo multă și autentică durere și mândrie, sincere în maniera lui, a temperamentului și viziunii lui asupra acelor teribile realități.

Dar semnificativ mi se pare faptul că opera lui Prokofiev nu poate suscita și, după câte știu, nici n-a suscitât vreodată discuții de acest gen. E și acesta un amănunt revelator pentru diferența de clasă dintre cei doi. Detaliile din biografia lui Prokofiev sunt de altă natură. Cel de care amintești tu, de exemplu, și anume că a preferat să revină în Rusia, în umbra terifiantă a lui Stalin, numai ca să scape de competitori, rămânând el singur *the best*,

vorbește, în schimb, despre eterna și deplorabila servitute a artistului în fața vanității. *Vanitas vanitatum...* A plătit, printre altele, murind concomitent cu Stalin și fiind înhumat aproape conspirativ, în deplin anonim, în timp ce acela era subiectul unui ceremonial faraonic. Adevărata față a relațiilor dintre Prokofiev și Stalin își află expresia – aparent surprinzător – într-unul din bancurile popularei serii „Ascultătorii întreabă, Radio Erevan răspunde”. E un fenomen extrem de interesant, specific perioadei comuniste: până în 1989, bancurile politice, cu toate riscurile redutabile pe care le presupunea colportarea lor, aveau o funcție socială evidentă. Erau un mijloc salutar de defulare colectivă *soft*, nonviolentă, o sursă foarte gustată de umor într-o epocă total lipsită de umor și, nu în ultimul rând, reprezentau o modalitate de a exprima concis niște adevăruri altfel inexprimabile. În anii terminali ai ceaușismului, ele circulau chiar „la vedere”, fără minime precauții, întrucât regimul urma înțelepciunea populară: câinele care latră nu mușcă; lasă-l să latre. Iar noi lătram cu o sumbră veselie, închipuindu-ne că această îngăduință ar fi o cucerire a noastră. Toată lumea încearcă să-și explice azi cauza dispariției subite a bancurilor politice imediat după Decembrie 1989. Eu cred că motivul l-a constituit sfârșitul Ceaușeștilor, mai precis, *modul* în care au sfârșit, procesul acela discutabil și execuția. Procesul n-a ieșit din ordinea firească a lucrurilor în condiții revoluționare. Niciun tribunal revoluționar nu s-a poticnit vreodată în chestiuni de procedură. Și poate nu s-ar fi făcut atâta caz de el, dacă nu exista filmul său și al execuției. Mai cu seamă două secvențe din acest film au bulversat profund conștiința publică: aceea în care niște tineri soldați se străduiesc să-i lege ei mâinile la spate și cea a execuției propriu-zise, când cei doi cad secerați, iar balta de sânge se vede lățindu-se de sub trupurile lor. Dacă ținem seama și de faptul că toate aceste atrocități se petreceau în ziua de Crăciun, fiind percepute de mentalul colectiv ca un păcat impardonabil în ordine religioasă, e ușor de înțeles de ce apetitul anonim și colectiv de a mai

produce bancuri politice a suferit o bruscă inhibiție. Adevărul e că Ceaușeștii și-au făcut-o cu mâna lor și au primit ce au meritat. Dar ar fi trebuit să primească ce au meritat în alt mod. Cu asta se pare că toată lumea e de acord azi.

Revenind la relația dintre Prokofiev și Stalin, bancul de care-ți aminteam reflectă capacitatea acestei specii folclorice de a rosti adevăruri esențiale. El sună astfel: *„Un ascultător ne întreabă dacă e adevărat că tovarășul Stalin i-a dăruit maestrului Prokofiev o limuzină Volga. Radio Erevan răspunde: Da, e adevărat. Dar nu era o limuzină, ci o bicicletă. Și nu i-a dăruit-o, ci i-a luat-o”*. În scris, anecdota pierde mult din savoarea ei orală, constând în intonația specifică, patern-sfătoasă, cu care se cere rostită. Dar cred că vei fi de acord să considerăm genialoid un astfel de mic și concis melanj între adevăr și spirit, care reușește să atingă esența lucrului.

Voi încerca acum să răspund curiozității tale privind cenzura. O voi face pronunțându-mă numai în numele meu și întemeiat numai pe propria experiență. Mă feresc să generalizez deoarece, în orice împrejurare, generalizările sunt riscante. Cred că, și în cazul cenzurii, lucrurile trebuie considerate de la caz la caz. Astfel, n-am văzut, și mă îndoiesc că mulți scriitori vor fi văzut, vreun act, cod, regulament de funcționare a cenzurii. Și nicio discuție cu vreun cenzor n-am avut. Nu-i vedeam, nu-i cunoșteam. Erau niște omniprezențe obscure, da, dar nicidecum de talia unui Torquemada. Nu erau decât niște Akaky Akakievici, niște activiști de partid care executau obedient *„indicațiili”* pe care le primeau. Mai mult sau mai puțin conștiincios: erau și ei oameni, fiecare cu caracterul, educația, temperamentul și curajul lui. Depindea la cine nimerea cartea ta. Foarte popularul romancier Radu Tudoran m-a onorat spre sfârșitul lungii sale vieți cu prietenia sa și de câte ori mergeam la București, îl vizitam. Mă amuza convingerea sa că Ceaușescu va muri cât de curând și nu oricum, ci în timpul uneia din interminabilele cuvântări pe care i le urmărea, *dar fără sonor*, cu speranța

că va fi martorul istoricului moment. El mi-a mărturisit odată, venind vorba de cenzură, credința că printre cenזורi exista convenția tacită de a mai închide ochii. Și îmi argumenta cu apariția unor cărți „eretice”, precum *Fetele tăcerii* a lui Augustin Buzura, de care am mai amintit aici. Dar Radu Tudoran se iluziona. Azi știu că unor astfel de cărți li „se dădea drumul” *cu voie de la poliție* (Caragiale), deoarece regimul avea nevoie, pentru exterior, de „image”. Ceea ce nu diminuează cu nimic meritul autorilor. Dar e semnificativ că astfel de cărți se refereau doar la epoca Dej, nicidecum la cea a succesorului său.

Intermediar între autor și cenzor era editura, de regulă redactorul de carte. Acesta era de obicei solidar cu autorul, încercând, de comun acord, prin varii tertipuri, să „fenteze” cenzura, să salveze ce se putea salva. Era un fel de război de uzură care putea dura luni și chiar ani. Îmi amintesc că la editura Cartea Românească, unde mi-a apărut romanul *Casa fericiților*, am avut-o redactor de carte pe doamna Gabriela Adameșteanu, romancieră de mare notorietate. Și, cu toate că romanul aborda tema extrem de sensibilă a demolărilor abuzive, nu mi-a cerut să modific niciun cuvânt. Dimpotrivă, când i-am cerut eu părerea, colegial, dacă n-ar fi mai bine ca, din punct de vedere strict artistic, să elimin primul capitol care începuse să mi se pară superfluu, mi-a spus: nu, lăsați-l așa ca să nu-i aduceți prea abrupt în plină dramă a demolărilor. La editura Facla din Timișoara, în schimb, unde mi-a apărut romanul *Arhipelagul*, m-am izbit de un conformism cras, agravat de un provincialism deplorabil. Dacă în nicio editură bucureșteană „tratativele” nu durau mai mult de 15 - 30 de minute, la Facla m-am bătut două zile la rând, de pe la nouă dimineața până spre patru după-amiaza, pentru a salva, rând cu rând, integritatea *Arhipelagului*. Care, cu toate astea, a rămas cea mai mutilată carte a mea. Personajul principal aici e orașul, Timișoara. Și am fost nevoit până la urmă să elimin pasajul foarte interesant despre evenimentele prea puțin

cunoscute din prima jumătate a anului 1919, când armata sârbă a ocupat orașul, terorizând populația civilă, iar, apoi, când, sub presiunea armatei franceze venită de pe frontul de la Salonic, fiind nevoită să-l părăsească, l-a devastat, cărând tot ce se putea căra din marile fabrici și instituții, mașini, aparatură, mobilier, mărfuri din depozite. Cu trenurile, cu șlepurile pe Bega, cu căruțele. Motivul neacceptării episodului: riscul deteriorării relațiilor cu Iugoslavia. Era în vogă pe atunci un soi de slogan conform căruia singurii vecini cu care nu ne-am războit de-a lungul istoriei sunt sârbii. Se temeau chiar și de cuvinte izolate. Tot aici mi-au cerut, printre multe altele, să schimb cuvântul *Dumnezeu* cu *divinitate*. Dar nu văd diferența, am zis. La care mi s-a dat acest răspuns stupefiant: Măcar nu trebuie scris cu literă mare!

E adevărat însă că, înainte de toate, funcționa autocenzura. Știam cu toții cam până unde se poate merge pentru a nu risca respingerea integrală și fără drept de apel a cărții. Ceea ce nu te scutea de surprize. De nenumărate ori mi-au trecut pasaje de care eram sigur că-mi vor fi cenzurate, fiindu-mi, în schimb, tăiate altele, absolut inofensive, despre care nici azi nu știu de ce au căzut. „Indicațiile” se schimbau sau se adăugau mereu, aveau o dinamică a lor, surprinzătoare și imprevizibilă. În ultima perioadă erau interzise cuvinte care numeau articole intruabile în comerțul socialist, precum *cafea*, de pildă, sau cele din sfera religiosului, *rugăciune*, *cruce*, *biserică* etc. Un lied popular care începea cu versurile „*De-ar fi mândra-n deal la cruce, / De trei ori pe zi m-aș duce...*”, se putea cânta public numai cu primul vers modificat: „*De-ar fi mândra la răscruce...*” Apăreau și situații consecutive de un ridicol suprem. Astfel, în presă, în special în cea cotidiană, cenzura se făcea chiar în redacții, unde domnea o adevărată teroare din cauza oricând posibilelor greșeli de corectură sau formulări ambigui, care se lăsau cu sancțiuni din cele mai drastice. Unele cazuri au rămas de domeniul anecdoticului, fiind colportate în regim de banc politic. Precum greșeala

strecurată în titlul *Pe teme de partid*, care a apărut *Te teme de partid*. Sau ambiguitatea știrii de pe vremea când ministru de externe era unul Gheorghe Cioară: „*Tovarășul Gh. Cioară s-a întors aseară de la Varșovia pe calea aerului*”.

Toate acestea se referă exclusiv la perioada Ceaușescu. N-am cunoscut din interior cenzura din vremea lui Dej, când nu mă îndoiesc că se vor fi petrecut și denunțuri dinspre cenzori către securitate, cenzorii înșiși fiind securiști. Consecințele erau pe atunci catastrofale, putând distruge vieți. Sunt sigur că rapoarte către securitate se făceau și sub Ceaușescu, iar ele puteau duce, cum au și dus, la marginalizări, la interdicții de semnătură, la punere la index, la scoaterea cărților respectivului autor din bibliotecile publice, dar nu la represalii fizice.

Am ajuns astfel la întrebarea ta privind „gradul de bestialitate” al celor două perioade comuniste. Când am folosit cuvântul *bestial* m-am referit la represiunea morală augmentată de cea fizică, tortură, muncă de exterminare, execuții, deportări. Represiune fizică sub Ceaușescu n-a existat decât în cazuri izolate, cum au fost cel al lui Goma, al inginerului Gh. Ursu, al revoltaților din 15 noiembrie 1987, de la Brașov și altele câteva. Dimpotrivă, regimul Ceaușescu a început... seducător. După celebra „declarație” din aprilie 1964, care a marcat divorțul de comunismul bolșevic și intrarea în național-comunism, lucrurile au început subit să arate bine: eliberarea deținuților politic, deschiderea (prudentă totuși) spre Occident, o creștere fără precedent după război a bunăstării materiale și mai ales alimentare, culminând cu refuzul spectaculos de asociere la invadarea Cehoslovaciei, din august 1968. Multă lume (printre care, vai, mă număr) a fost înșelată și entuziasmată de aceste aparențe. Până în 1971, după vizita malefică a lui Ceaușescu în China, urmată de o erodare catastrofală a întregului sistem, cu sfârșitul cunoscut din 1989. Ceea ce vreau să spun însă, pentru a răspunde întrebării tale, este că niciodată sub Ceaușescu nu s-a mai resuscitat bestialitatea din timpul lui

Dej și nici a altor centre de exterminare de sinistră faimă cum au fost Piteștiul, Sighetul, Aiudul, Gherla, Canalul și atâtea altele. Din întâmplare, tocmai acum mi-a căzut sub ochi un recent interviu al colegului nostru de grădiniță, de școală primară și de liceu, Livius Ciocârlie. Și iată ce zice și el: *„Trebuie făcută deosebirea între epoca Dej și epoca Ceaușescu. Nimic nu mă irită mai mult decât să aflu că a doua a fost mai rea. O spun cu bună-credință unii tineri neinformați și cu rea-credință destui vârstnici. Se scriu cărți din această perspectivă, una a fost scrisă de d-na Catherine Durandin, pe care o tot laudăm. În realitate, dacă epoca Ceaușescu a fost grea și grotescă, epoca Dej a fost cumplită. Atunci nici măcar nu era nevoie să faci gesturi de împotrivire ca să fii întemnițat, torturat, omorât. Pentru că am cunoscut-o și știu ce s-a întâmplat atunci, mi-am format părerea că noi, în epoca următoare, mult mai puțin periculoasă, n-am făcut, cu excepțiile știute, ce ar fi trebuit. Salvarea culturii mi-a apărut mai curând ca un contract social tacit între Partid și oamenii de cultură decât un mod de a rezista”*.

Așa e, are dreptate, dar de aici intrăm de acum în altă discuție care poate deveni arborescentă. Îți propun să revenim, eventual, la ea mai târziu, iar acum să ne relaxăm puțin pe teritorii mai senine. Mă preocupă, bunăoară, mai ales în vremea din urmă (simptom al senectuții!) acele „locuri” ale copilăriei și adolescenței care au rezistat, însoțindu-ne și, cu sau fără știrea noastră, modelându-ne existența, poate chiar susținându-ne în momente critice. Mediul familial, oricum decisiv, dar nu numai... În ce mă privește, mă identific total în mărturisirea lui Saint-Exupéry: *„De unde sunt? Sunt din copilăria mea. Sunt din copilăria mea ca dintr-o țară...”* Sunt sigur că-mi ești „compatriot”. Venim din același mediu, din același oraș, din aceeași lume care, în cea mai mare parte, nu mai există decât în memoria noastră afectivă. O mai simți această lume? Care dintre reperele ei – oameni, topos-uri, cărți, eventual modele – te-au însoțit rămânându-ți nu numai vizibile, ci și afectiv funcționale până azi?

P.F.: Deși trăiesc în apus de mai bine de patruzeci de ani, într-un sens foarte bine definit rămân timișorean. În America oamenii nu se identifică cu locul lor natal. Din cercul meu de prieteni, la Chicago, cel mult cinci la sută sunt de pe aici. În Statele Unite, mobilitatea individului este imensă: te naști în X, copilărești în Y, faci liceul în Z, universitatea în U și îți iei doctoratul în D, cine știe unde. Ești un fel de miș-maș XYZUD. Peste tot găsești un McDonald's pentru un hamburger, un Walmart pentru haine ieftine, un Exxon pentru benzină, cu alte cuvinte e o țară omogenizată în ceea ce privește necesitățile vieții, dar foarte heterogenă în privința *Weltbildului* cetățenilor.

De ce atunci, după atâția ani, mi-am putut păstra identitatea timișoreană? Pentru că Timișoara mi-a dat ceva adânc, ceva într-adevăr unic. Așa cum îi văd eu, anii copilăriei și tinereții mele s-au desfășurat în două epoci, ambele de negăsit nicăieri în afara Timișoarei. Deși m-am născut în 1936, copilăria mi-am petrecut-o într-un regat al secolului XIX. Apoi, pentru tinerețe, mi s-a oferit atmosfera opresivă a unei colonii sovietice în plin secol XX. Uită-te numai la felul de viață de pe vremea copilăriei noastre (vorbesc la plural pentru că sunt convins că amintirile tale nu pot fi foarte diferite de ale mele.) Am avut două „fete în casă” - una pentru curățenie, cealaltă pentru a ne servi - o bucătăreasă, o spălătoreasă, o călătoreasă, o guvernantă - *Fräulein*. Aici, în America, numai familia Rockefeller și prietenii ei își pot permite un asemenea lux. Mi-aduc aminte că, în clasa întâi de liceu, veneau prieteni să „lucreze” cu mine probleme de școală. Ședeam la masa mare din sufragerie și de fiecare dată, „din greșeală”, cineva acționa soneria electrică de lângă scaunul mamei. Venea imediat fata în uniformă neagră cu șorț alb și bonetă albă, bine scrobite și călcate, iar noi toți izbucneam în râs. Fata se plângea mamei și eu primeam o palmă după ce „colegii” plecau. Mentalitate de secol XIX! Dacă mergeam, de exemplu, cu bagaje la gară, ca Ana Karenina, dar *fără* poșeta roșie, luam și noi o birjă - taxiul, mult mai scump, era numai pentru ocazii foarte mari - iar eu ședeam pe un

strapontin, cu spatele la vizitiu. La gară, venea hamalul să-ți ducă geamantanele la tren. Iarna, caii trăgeau săniile și te acoperea vizitiul cu o pătură. Vara, mergeam la ștrandul mare sau la ILSA. Pe la prânz, venea fata în casă cu mâncarea. În timpul războiului, am locuit vreo lună la țară, la Făget, într-o adevărată atmosferă (Duiliu) zamfiresciană. Totul se desfășura de la sine într-un mod natural. Acest confort este de neînchipuit în era mașinilor de spălat și de uscat. Pe aici nimeni nu cunoaște confortul adevărat. Toți își închipuie că oamenii cu toate mașinile de „înalță” tehnologie la dispoziția lor, dispun de confort, dar noi știm că aceste mașini sunt doar premii de consolare pentru cei care au apărut prea târziu pe pământ ca să mai cunoască secolul XIX sau România înainte de comunism. Cum zicea Talleyrand, *„Ceux qui n'ont pas connu le temps d'avant la Révolution ne savent pas ce c'est la douceur de vivre”*. Nostalgia rămâne azi, ca întotdeauna, mierea memoriei.

Până și pe timpul comuniștilor, câteva din aceste obiceiuri au rămas în vigoare. Natural, nu mai aveam bucătăreasă, nici două fete în casă, dar o fată în casă asta desigur, fără ea viața ar fi fost de neînchipuit. După ce, în 24 de ore, comuniștii ne-au dat afară din apartamentul nostru din clădirea sanatoriului părinților mei, de vizavi de Prefectură, colț cu bulevardul C.D. Loga – am mers eu în Piața de Fân să aduc țiganiile cu căruțele pentru transportul mobilelor fiindcă în secolul XIX încă nu existau camioane pentru așa ceva – ne-am mutat într-un apartament cu două camere, pe Corso. Părinții dormeau într-una din ele. În cealaltă, în fiecare noapte se desfășurau delicioase tranzacții desfrânate între unicul lor fiu și fata în casă din regiunea Trei Scaune. Toată lumea avea „fete în casă”, cu unica excepție a fetelor în casă. Mi-aduc aminte că doamna M., o salon-comunistă *par excellence* și președinta sindicatului femeilor de serviciu sau al sindicatului fetelor în casă sau, în fine, așa ceva, avea ea însăși două fete în casă pe care le „antrena” pe gratis.

Avantajul imens al secolului XIX era absența distracțiilor frivole: jocuri video, televiziune cu reclamele

și telenovelele ei, comicsuri, nemaivorbind de internet cu „atracțiile” sale. O carte era un roman și nu un manual utilitar, la teatru se mergea pentru a vedea o piesă și nu un *striptease*. În loc de rock, rap și hip-hop se asculta muzică „serioasă” – simfonii, concerte, lieduri și opere – care comunica idei și sentimente profunde și nu simple stări de excitație sexuală. Este semnificativ că, pentru generația de astăzi, din toate capodoperele simfonice ale trecutului, cea mai populară este *Bolero* lui Maurice Ravel, pur și simplu pentru că intenția – admisă de compozitor – era de a reproduce muzical, de fapt cu mare succes, fazele unui coit, cu orgasmul semnalat foarte marcat prin schimbarea total neașteptată a cheii în ultima repetiție a celebrei teme principale. Este una dintr-o serie de compoziții care i-au dus pe mulți la concluzia că cele mai bune piese de muzică spaniolă au fost compuse de muzicieni francezi.

Un al doilea avantaj al acelor timpuri era calitatea superioară a profesorilor de liceu, care mai erau respectați pe atunci, pe când astăzi, de exemplu în Statele Unite, dar în general în Apus, un profesor de liceu este respectat cam la nivelul unui chelner și plătit la nivelul unui măturător de stradă. Este paradoxul educației americane că universitățile cele mai bune din lume (Harvard, Yale, Columbia, MIT, Cornell, Chicago, Caltech, Berkeley, Stanford etc.) își recrutează studenții din licee care, în majoritatea lor, funcționează la un nivel mult inferior celui al liceului Loga, pe care l-am absolvit noi. Unde ai mai vedea azi profesori de liceu ca matematicianul Victor Turcu, care, în felul lui charismatic, ne demonstra în mod convingător prezența eleganței și a frumuseții într-o problemă de geometrie? La acest liceu am avut prima întâlnire cu ideile care m-au preocupat de-a lungul vieții.

Din punct de vedere științific, am avut mare noroc cu domnișoara Maria Neumann, o prietenă a familiei, pe atunci profesoară de liceu (dar nu la Loga), mai târziu conferențiară la Universitatea de Vest, care a început să se ocupe de mine de pe când aveam vreo zece ani. Credea în mine și, la vârsta de 17 ani, m-a introdus la seminarul de

geometrie diferențială al profesorului N.N. Mihăileanu. Acest seminar era rezervat pentru membrii catedrei de geometrie. Eu eram singurul student (anul întâi la Politehnică) admis în acest mic grup. Acolo l-am întâlnit pe geometrul bucureștean acad. Gheorghe Vrânceanu, cu care am avut o discuție lungă și intensă despre unificarea fizicii în spații cu mai mult de patru dimensiuni. Zâmbea tot timpul - „ce știe acest copil despre unificare?” El nu credea în acest fel de unificare, dar mi-a clarificat niște probleme geometrice. Această idee a revenit în centrul preocupărilor mele pe la mijlocul anilor '70 și azi joacă un rol esențial în teoria stringurilor. L-am cunoscut și pe acad. Grigore C. Moisil care m-a invitat să-l vizitez la București, în apartamentul său. Mi-a devenit un fel de mentor, îl vedeam din când în când. Mi-a dat niște cărți de logică matematică proscrie de comuniști pe baza unui ukaz de la Moscova: „Ascunde-le bine, sub pat sau altundeva. Dacă ți le găsesc, spune-le că le-ai furat, că le-ai găsit pe stradă, că ți-au căzut din cer, dar în niciun caz să nu le spui că eu ți le-am dat”. Odată mi-a dat și un exemplar al tezei sale de doctorat cu marele Jacques Hadamard de la Paris printre examinatori. Rămâne una din posesiile mele cele mai iubite. L-am cunoscut pe acad, Miron Nicolescu, bărbat frumos și elegant, cu gagici, dar plictisitor. Voiam foarte mult să-l cunosc pe profesorul Dan Barbilian - probabil, cunoscut de tine sub numele său literar, Ion Barbu - al cărui curs litografiat despre idei grup-teoretice în mecanica clasică m-au influențat foarte mult. Din păcate, nu l-am văzut niciodată. Din cele ce am auzit, era un adevărat... „character”.

La Politehnica propriu-zisă, m-a influențat foarte mult profesorul Plautius Andronescu, sub direcția căruia mi-am scris lucrarea de diplomă. De la dânsul am învățat că, în știință și în inginerie, o teoremă oricât de frumoasă, își găsește adevărata *raison d'être* numai după ce se confruntă cu experiența. Această viziune mi-a servit mult în fizica teoretică.

În ceea ce privește fizica însăși, împreună cu

profesorul Mircea Zăgănescu am avut un mic cerc pentru studiul progresului apusean postbelic în fizica teoretică, în special în teoria cuantică a câmpului. Pe baza acestui studiu, profesorul Zăgănescu a predat un curs la Universitatea de Vest - Institutul Pedagogic, cum se chema pe atunci - și, în notele litografiate, capitolul despre difuzia Compton e scris de mine. Asta nu e mare lucru, dar el a pus o notă la baza paginii: „Acest paragraf a fost redactat de tov. P.O.G. Freund” (de fapt, numele meu este P.G.O. Freund). Acesta a fost un semn de mare curaj și prietenie din partea lui Zăgănescu, căci eu eram pe atunci *persona non grata*. Această prietenie i-a supraviețuit și lui Dej, și lui Ceaușescu, până la moartea lui Zăgănescu, în anii '90. În acest seminar am cunoscut-o și pe talentata fiziciană timișoreană Reli Ziegenlaub, care era *persona și mai non grata* decât mine. Prietenia cu Reli a inspirat scurta mea povestire *Exotic Spheres*, publicată în „ACM”, în 2002.

À-propos: acel o din numele meu este inițială prenumelui Oliver (G este de la George). La liceu era un secret și, pentru a-l păstra, a trebuit să mă bat cu pumnii de multe ori. Altfel, cu un nume ca Oliver, aș fi fost sâcâit „la sânge”. Pe la 10 sau 11 ani, am găsit romanul *Oliver Twist* (două volume cu striăție fină *mauve-beige* pe coperta de carton) și, văzând că nu sunt singurul om din lume blestemat cu acest nume, l-am citit și am dezvoltat un interes fierbinte pentru literatură. În anii următori, romanele lui Dickens, Twain, Balzac, Zola, Dostoievski, Tolstoi, de Maupassant, Gogol, Turgheniev au defilat prin fața imaginației mele și atunci l-am descoperit pe Flaubert. Cât voi trăi n-am să uit lectura romanului *Madame Bovary*, în timp ce ședeam pe perne mari, ca un pașă turc, într-o vară caldissimă la Lovrin, lângă Sânnicolaul Mare, unde se afla „exilat” tatăl meu, „fostul capitalist”. Aș fi necinstit dacă nu ți-aș mărturisi că eram și eu, ca toți, avid cititor al lui Karl May, Ferenc Molnár, Erich Kästner, Stefan Zweig, Emil Ludwig, Romain Rolland, Jules Verne și Somerset Maugham (scriitor cinstit, care zice despre sine: „Știu că

locul meu în literatura mondială este în rândul cel mai înaintat al categoriei a doua”) și, din când în când, și câte un roman de categoria a treia precum ale lui Rafael Sabatini sau și mai *osé*, al lui Mihail Drumeș (*Elevul Dima dintr-a șaptea* – categoria a șaptea...)

Sunt sigur că vei fi observat absența lui Sadoveanu, a lui Rebreanu, a lui Camil și Cezar Petrescu etc. din această listă. I-am citit și pe ei, dar, negăsind nimic memorabil, n-a trebuit nici măcar să-i șterg din memorie, s-au șters ei de la sine. Pentru mine, literatura română pe care am studiat-o peste atâția ani la școală rămâne la geniile supreme ale lui Ion Luca Caragiale și Eugène Ionesco, dar, într-un mod mai personal am și o preferință, poate rațional inexplicabilă, pentru romanele lui Duiliu Zamfirescu și poeziile lui Grigore Alexandrescu, *Câinele și câțelul* fiind una dintre poeziile mele favorite până astăzi: o pot recita pe de rost. Știu că vorbesc erezie și că mă așteaptă rugul, dar, ca Giordano Bruno, nu vreau să mint. Spre deosebire însă de cei ce debitează lozinci „corecte” 24 de ore zilnic, noi, ereticii, trebuie să ne demonstrăm ideile păcătoase.

La școală, asemenea tuturor, m-am lăsat și eu îndoctrinat de evaluările mitice ale autorilor trecutului. Nu-mi venea ușor, dar îmi ziceam că poate au dreptate. Atunci două evenimente mi-au risipit resemnarea. Pe de o parte, contele René Brasey, minunatul nostru profesor hughenot de cultură franceză, m-a introdus la Hypolite Taine. Am citit *Philosophie de l'Art* (imaginează-ți, era de găsit în biblioteca liceului!) și am rămas cu gura căscată. Am înțeles pentru prima dată că meritul unei opere de artă nu se află în realismul ei, ci în ceva transcendent, într-o abilitate de a transmite în mod indirect un adevăr mai adânc și universal. Am început să-mi revăd ideile despre literatura română din acest unghi, dar încă ezitam. În 1959, ultimul meu an la Timișoara, aveam o amantă care ținea sub pat (dar fără a fi primit-o de la Moisil) o carte a lui Eugène Ionesco, autor proscris pe atunci, despre care eu încă nici nu auzisem. În săptămânile următoare am înțeles ideea acestei cărți scrise înainte de plecarea

autorului din țară. Zicea el - ori, mai precis, mi-aduc eu aminte că zicea el, ori, poate, și mai precis, îmi imaginez după atâția ani că zicea el - că literatura română a trecutului nu este la nivelul la care o plasează mitologia care se predă în școli. N-avem un Shakespeare, un Cervantes, un Dante în trecutul nostru, ci niște autori nici pe departe atât de originali. Asta nu este un handicap, dimpotrivă, scriitorii români contemporani au șansa de a nu fi epigoni, ei nu trebuie să continue o mare tradiție. În schimb, sunt liberi să creeze o literatură complet nouă, fără constrângerile tradiției pe care trebuie să le respecte englezii, spaniolii și ceilalți.

Trebuie să înțelegi că nu sunt un laș, nu vreau să mă ascund în spatele marelui Ionesco sau în spatele unui Ionesco inventat de mine, dar în opera lui Eugène Ionesco vezi realizată această idee. Teatrul său de o originalitate fantastică, este una dintre realizările de geniu ale literaturii europene a veacului XX. Consider o nedreptate enormă faptul că un comitet de suedezi care a decernat Premiul Nobel lui Samuel Beckett și lui Harold Pinter, a refuzat să-l decerneze celui de al treilea membru al acestui triumvirat fondator al teatrului absurdului preconizat de profetul Caragiale: „Trădare, trădare, de trei ori trădare!... Trebuie s-o iscălești: o dăm anonimă!”

Dar acest „argument Ionesco” are o validitate mult mai generală. Pentru toate literaturile există două perspective: cea provincială, de acasă, și cea „mondială”, cum, adică, te vede restul lumii. De exemplu în țările de limbă germană sunt venerați mai presus de toți, Goethe și Schiller. Până și la Chicago, unde nu se vorbește limba germană, societăți culturale germano-americane au dezvelit statui pentru amândoi (pe aici, numele lui Goethe se pronunță trisilabic: go-i-tii.) Dar dacă faci o analiză a literaturii de limbă germană, după părerea mea - și aici nu mă pot ascunde - figurile de geniu sunt Gotthold Ephraim Lessing, Franz Kafka (în comparație cu care Thomas Mann este „un pitic sau sfânt de tencuială”, cum zice marele Vladimir Nabokov) și Joseph Roth.

Uită-te la Lessing: *Minna von Barnhelm*, *Nathan der Weise* și *Emilia Galotti* rezistă comparației cu orice creație a băieților de la Weimar. *Minna*, deși, în primul rând, o minunată comedie de moravuri, este și o foarte bună piesă antimilitaristă, *Nathan* abordează adâncă problemă a coexistenței celor trei religii abrahamice într-un mod care a rămas cât se poate de relevant până astăzi, la un sfert de mileniu după ce a fost scrisă. *Emilia* preconizează mult din Schiller. Toate trei sunt puse în scenă și azi, reușind să captiveze publicul modern al secolului XXI, pe când *Faust* este o calamitate scenică, iar piesele lui Schiller se mișcă bine, dar nu prea merg nicăieri.

Kafka a arătat că limba teutonilor poate fi utilizată ca bisturiul unui chirurg, cu precizia strălucitoare a unei raze laser. Este ca și cum cineva ar fi eliberat limba germană de stilul greoi al lui Thomas Mann și al atâtor alți scriitori nemți.

În *Radetzkmarsch*, Joseph Roth a scris romanul istoric definitiv, care depășește, aş zice eu, *Război și pace*, văzând într-un mod literar sublim, prin prisma relațiilor dintre tați și fii, prăbușirea Imperiului Habsburgic. Este un adevărat tur de forță. În plus, Roth a avut un simț al proporțiilor – foarte important într-o operă de artă – mai acut decât al contelui Tolstoi.

Ca să nu crezi că vreau să subapreciez aici, de exemplu, rolul lui Goethe, trebuie să admit că anumite versuri din *Faust* sunt minunate: „*Ich bin ein Teil von jener Kraft die stets das Böse will und stets das Gute schafft*” sau „*Grau, lieber Freund, ist alle Theorie / und Grün des Lebens goldner Baum*” (aceasta adresată unui „Freund”, despre teorie, a trebuit mereu s-o „combat” pe vremea studenției mele vieneze, în discuții cu colegi filosofi) și alte câteva. Dar cu două sau chiar cu zece rândunici nu se face primăvară.

Compară asta cu Fernando Pessoa, un poet pe care îl admir fără rezerve, dar căruia nu i s-au dezvelit statui la Chicago. Iată două exemple perfecte – ambele traduse din originalul portughez de corespondentul tău transatlantic –

cam blasfemice, dar, ca eretic, mi le pot permite:

AUTOPSIHOGRAFIE ZEII SUNT FERICIȚI

Poetul minte adevărul

Bertus Afjes

Poetul este un prefăcut Zeii sunt fericiți

Care atât de bine se preface Trăiesc viața calmă a
rădăcinilor

Încât preface-n durere scrisă Soarta nu le zdrobește
dorințele

Durerea pe care însuși o simte Sau le zdrobește dar
le compensează

Iar cei ce îi citesc cuvintele cu viața fără de moarte

Nu vor simți-n durerea-i scrisă Zeii nu sunt supărați

Niciuna din adevăratele-i dureri De umbrele altor
ființe

Ci doar pe aceea care nu-i a lor și în plus nici nu
există

10 iulie 1920

Și astfel mereu pe șine

Acaparându-ne rațiunea

Se-nvârte-n cerc trenul cu arc

Căruia-i zicem inimă

1 aprilie 1931

Același argument l-aș aplica și lui Mihai Eminescu.
Sigur că ori de câte ori văd cai sălbatici, văd și imaginea
scărilor de lemn. Sunt imagini minunate, dar nu chiar de
originalitatea celor două poezii citate. În plus, la Eminescu
apar primele pasaje xenofobe, ultranaționaliste din
literatura română, „... *Bulgăroi cu ceafa groasă, grecotei
cu nas subțire; / Toate mutrele acestea sunt pretinse de
roman, / Toată greco-bulgăria e nepoata lui Traian!*”
etc. Este semnificativ că, la toate popoarele,
ultranaționalismul este instigat de străini, care vor să fie
acceptați, vor să fie mai catolici decât papa. Alexandru cel
Mare nu era nici atenian, nici spartan, ci macedonean,
Napolean nu era francez, ci corsican, Eminescu era de
origine semislavă, nu română (Eminovici), Petőfi, omologul
său maghiar, de asemenea era slav (Petrovici în cazul său),

Stalin nu era rus, ci georgian, Hitler nu era neamț, ci austriac, Saladin nu era arab, ci kurd etc. Să sperăm că grație globalizării, astăzi pe cale de a deveni realitate, aceste diferențe idioate dintre popoare vor fi în fine epurate și o să recunoaștem dreptul la existență și bulgăroilor cu ceafa subțire, ca, de pildă, ginerele și nepoțelii mei.

În fine, este amuzantă aplicarea acestui proces de gândire și asupra literaturii franceze a secolului XX. Atât părerea „provincială” a francezilor, cât și cea „mondială” a lumii din afară sunt de acord că Marcel Proust a fost figura de geniu a acestei literaturi, cel care a enunțat, poate, cea mai importantă temă a literaturii occidentale moderne. Dar francezii îl citesc cu egală fervoare pe doctorul Destouches, cu *nom de plume* Louis-Ferdinand Céline. Aici opinia mondială e divergentă din cauza virulentului antisemitism al domnului doctor și a colaborării sale cinice cu ocupanții germani pe timpul războiului. Totuși, în acest caz, punctul de vedere „provincial” este fără îndoială cel corect. În Céline avem cel mai inovator și revoluționar stilist al secolului. Peste tot, în Europa și în America, scriitorii au învățat de la el. Mari scriitori americani ca Saul Bellow și Philip Roth sunt de neînchipuit fără Céline. Până și Jack Kerouak era un mare admirator al său.

Îmi aduc aminte de o convorbire despre Céline, cu Saul Bellow, odată, la noi la cină. Ca și Saul eram și eu un mare admirator al romanului *Voyage au Bout de la Nuit*. Dacă citești zece pagini din *Voyage...* vei recunoaște oriunde, după un paragraf, dacă ceva este scris de Céline sau nu. Este mai mult sau mai puțin un fenomen asemănător cu muzica lui Mozart. Venise vorba despre politica dezgustătoare a acestui mare scriitor. Aici Saul a scos tunul mare, pamfletele céliniene: „Ți se face greață din cauza conținutului, dar e o plăcere să le citești datorită stilului lor superb. Du-te la Biblioteca Regenstein a Universității, le au în originalul francez”. În dimineața următoare i-am urmat sfatul și, la Regenstein, am citit *Bagatelles pour un Massacre*. Ceea ce zice este un șir de

tâmpenii ieșite dintr-un antisemitism fanatic, dar totul este plin de emoție, de o furie adâncă, e ca o poezie. După război a fost atacat în presă și în justiție pentru colaboraționism. Pamfletele – azi recunoscute în mod paradoxal ca fiind cele mai bune pamflete în limba franceză sau, poate, în orice limbă, aș zice eu – au jucat un rol central în acest atac. Defensiva céliniană era că subiectul acestor pamflete este irelevant, de fapt, pentru el, erau pur și simplu niște „exerciții stilistice”. În minunatul său roman *D'un Châteaul'autre*, unde Céline descrie atmosfera din anturajul dizgrațiatului mareșal Pétain, în ultimele zile ale războiului, la castelul Hohenzollern-Sigmaringen pe Dunăre (lume mică, ha?), se află o scenă care, intenționat sau nu, lasă impresia clară că autorul este impotent. Dacă această impresie corespunde adevărului, am avea o posibilă „explicație” a furiei coplesitoare a acestui om.

Ceea ce Céline a înțeles mai bine decât mulți alții este faptul că datoria scriitorului este de a transpune emoții umane pe o foaie de hârtie. În acest proces se deformează totul și, în general, textul rezultat ne dă doar o slabă aproximație a emoțiilor adevărate. Aici Céline a avut inspirația de a face o analogie minunată. Dacă scufundăm jumătatea unei rigle drepte într-o cadă de baie umplută cu apă, rigla va apărea frântă din cauza refracției optice. Dacă vrem ca rigla, așa scufundată, să apară dreaptă, trebuie să o deformăm înainte de a o scufunda. Pentru emoții, această predeformare se efectuează cu mijloace stilistice. Nu se poate aprecia îndeajuns rolul acestei descoperiri pentru literatura post-céliniană.

O notă personală: am citit *Voyage...* în vara lui '62, pe când eram șef de lucrări la Universitatea din Geneva. Locuiam pe Rive Gauche, iar pe Rue de la Corraterie, aproape de locuința mea – cam vizavi de bijuteria Baszanger care a vândut Mariei Antoinette fatalul *collier de la reine* – era o librărie excelentă. Acolo am cumpărat eu nu un colier, ci romanul *Voyage au Bout de la Nuit*. Cum am descoperit mai târziu, se pare că era o librărie cu

simpatii fasciste. Acum vreo cincisprezece ani avea o mare expoziție de vitrină dedicată reabilitării scriitorului fascist Robert Brasillach, executat în 1946, după ce a fost condamnat la moarte pentru activitățile sale din timpul ocupației germane. Deși s-au depus vreo douăzeci de cereri de clemență de la un grup remarcabil de celebrități literare și muzicale, generalul de Gaulle a refuzat să comute sentința tribunalului. Dar situația aceasta este foarte diferită. Céline, cel puțin tot atât de vinovat ca Brasillach, nu a fost executat, dar era un geniu de proporții imense, pe când Brasillach nu a rămas decât o mediocritate împușcată.

La aceeași librărie de pe Corraterie am cumpărat și o carte pe care o am până azi: poeziile marelui *poète maudit* Arthur Rimbaud. Menționez acest fapt deoarece este legat de un al doilea secret din timpul copilăriei mele. De când am început să citesc în școala particulară a doamnei Șovăilescu, de pe Corso, lângă Catedrală, am văzut vocalele în culori: A în alb, E în galben, I în roșu, O în negru, U în verde, A în gri, în violet. La început nici nu mi-am dat seama de caracterul bizar al acestei asociații, dar mai târziu l-am acceptat ca atare, hotărându-mă în același timp să mi-l rezervca pe un secret personal. Nu voiam să devin „*Oliver maudit* cu vocalele colorate”. Atunci, în această culegere Rimbaud, am descoperit o poezie, *Voyelles*, pe care, de asemenea, o știu pe de rost și azi: „*A noir, E blanc, I rouge, U vert, O bleu: voyelles, / Je dirai quelque jour vos naissances latentes...*” Nu suntem de acord asupra tuturor culorilor, dar ambii suntem *un peu maudits*. În particular, pentru vocala I, Rimbaud are imaginea perfectă, „*I, pourpres, sang craché, rire des lèvres belles / Dans la colère ou les ivresses pénitentes*”.

Între timp am descoperit că mulți alții posedă această încrucișare a sensurilor numită sinestezie, și nici printre fizicieni nu eram eu singurul, Richard Feynman era și el sinestezic. Astăzi, un grup de neurobiologi studiază sinestezia pentru a înțelege anumite funcții cerebrale.

Destul acum cu această divagație extrem de lungă, e

timpul să spun ceva despre partea a doua a tinereții mele trăite sub steaua lui Dej. Credeam că am scăpat ușor ieșind din țară înainte de apariția lui Ceaușescu, dar, dacă vă înțeleg bine pe tine și pe Livius, atunci epoca lui Dej a fost și mai „bestială” decât cea în care marele conducător a decis că pentru poporul român este mai sănătos să mănânce puțin sau deloc și să locuiască iarna în apartamente neîncălzite. În Apus, toți știu de Ceaușescu, care a fost pus pe lista marilor tirani, cu Nero, Caligula, Idi Amin, Saddam Hussein *et al.*, pe când Gheorghe Gheorghiu-Dej este un nume care suscită un semn de întrebare pe fețele tuturor, ca și cum ai zice Ion Păun Pincio.

Pentru mine, marele eveniment al acelei epoci, eveniment care m-a atins personal, a fost demonstrația studentească de la Timișoara, în noiembrie 1956, când am fost arestat și apoi deținut la Becicherecul Mic. Înainte de a fi transportat la Becicherec, camionul în care mă găseam, cu altele vreo două din șirul lung de camioane, au fost rerutate spre cazarma din Cetate. Acolo am fost aliniați în fața zidului, au apărut tancuri cu mitralierele dirijate spre noi și era clar că ne vor mitralia. Veneau ordine noi la fiecare două minute, acum mitralierele ne luau în vizor, acum se dirijau aiurea. Dar adrenalina curgea în fluvii în corpurile noastre și țipam tot felul de lozinci, „Afară cu rușii”, „Vrem libertate”... Această scenă o cunoșteam toți din filme, din opere, n-aveam nevoie de regizor: „*N-ai timp să simți că mori...*”

Ne-au reîncărcat în camioane și ne-au dus la Becicherec, de unde am fost eliberați după trei zile și o mică formalitate: a trebuit să semnăm un certificat că n-am fost arestați deloc. Ei știau că am fost arestați, noi știam că am fost arestați, dar dacă acesta era prețul libertății, ei bine, așa să fie. Spre deosebire de Doinaș și Streinu, eu pe atunci încă nu auzisem de George Orwell. Se pare însă că Dej l-a studiat, aplica cu mare virtuozitate tot ce era necesar pentru a crea o atmosferă orwelliană.

După întoarcerea acasă am aflat că *Voice of America*

a anunțat că răscoala ungarilor a declanșat o răscoală și în România. Regimul Dej a dezmințit imediat această „calomnie imperialistă” și, ca dovadă, a prezentat semnăturile celor *ne*-arestați! Generalul Emil Bodnăraș a fost trimis la Moscova să-l convingă pe bunul său prieten Nikita Sergheievici Hrușciiov că, spre deosebire de unguri, românii nu sunt dușmanii rușilor, nu, din contră, în România, Uniunea Sovietică are un bun prieten și nu poate avea loc nici măcar o singură demonstrație antisovietică! Deci este timpul să mute trupele sovietice din România în Ungaria, iar Nikita Sergheievici l-a crezut pe tovarășul general și și-a mutat trupele din țară, după cum scrie chiar el în memoriile sale publicate în Apus, în anii '70.

După cum ți-amintești, n-au fost represalii imediate, mi-am terminat studiile la Politehnica din Timișoara fără probleme. A survenit însă un incident în vara următoare, când mă aflam pentru o lună la „convocarea a doua”, deci la serviciul militar, la București. Comandantul nostru era un colonel *de l'ancien régime*. Ca exemplu de mare curaj, nu ne evoca vreo bătălie de-a rușilor, ci din o bătălie de-a francezilor despre care, probabil, a învățat pe vremuri, la Academia Militară, ce știu eu, poate „*la Zolfărino ghe vale*”. După ce a strigat „*împărache înălțache*” și „*hi lampa lor!*”, un soldat francez, înainte de a cădea prizonier, a înghițit un steag ca să-l ferească de captură. Îți poți imagina indigestia nenorocitului.

Ei bine, tocmai când eram noi la București, juca la stadionul Casei Centrale a Armatei echipa Știința, a Politehnicii din Timișoara, contra C.C.A. Era un meci esențial între cele mai bune echipe de fotbal din țară. Colonelul ne-a permis să mergem în formație la acest meci, sub comanda unui tânăr căpitan. Aveam locuri foarte bune, la mijlocul tribunei. Lângă noi ședeau soldați mai puțin exaltați decât noi. Cum știi, noi ne puteam păstra părul lung pe toată luna convocării, pe când ceilalți erau tunși, fii de țărani, mujici. A început meciul și noi țipam să încurajăm echipa noastră, mai ales că juca și un coleg al nostru. Ceilalți soldați, mujicii, ne vedeau ca soldați

speciali, cu părul lung, care nu încurajează echipa C.C.A. Deci, deși ei au fost aduși cu ordinul de a încuraja C.C.A., au tăcut, crezând că, poate, ordinele au fost schimbate. Ministrul Forțelor Armate se afla la meci și era mare fan al echipei C.C.A. Era livid, convins că eram „contrarevoluționari”. În pauză ne-a trimis agenți de securitate pe cap, cu ordinul că de aici încolo nu mai aveam voie să încurajăm echipa noastră. Lângă mine ședeau doi colegi olteni și lângă ei un securist. Deodată, în repriza a doua, colegul nostru Sică a fost faultat și a căzut foarte dramatic, ca să primească un avantaj. La căderea lui Sică, Prodan, unul din cei doi olteni, a țipat din tot sufletul: „Asasinii!” „Sunteți arestat, veniți cu mine”, i-a ordonat securistul. „Nu trebuie să te duci, noi nu primim ordine decât de la ofițerul nostru”, l-a încurajat celălalt oltean. „Ești arestat și mata”, i-a strigat furios securistul. Eu îmi țineam gura. În tot zgomotul acesta, vine căpitanul nostru și încearcă să-i explice securistului că noi suntem politehnicieni timișoreni și, ca atare, se înțelege de la sine că susținem echipa noastră. „Cine ești mata, tovarășe căpitan?” „Eu sunt comandantul acestei companii”. „Buletinul la inspecție!” Dar căpitanul nostru era cu amanta sa, o femeie sexy. Se pare că înainte de a ne comanda în marșul nostru spre arenă, a fost la ea și, după ce au terminat ce făceau, și-a schimbat uniforma. În orice caz, n-avea buletinul la el și fără a pierde un minut, securistul l-a pus și pe el sub arest. Căpitanul și cei doi olteni au fost escortați de securist în afara arenei, probabil la vreo închisoare. Bestialitate de tip Dej, ai zice tu, dar eu mă simt cam ciudat povestindu-ți despre ororile dejene.

Din momentul în care căpitanul a dispărut, noi ne aflam în afara cazarmii fără permis. Dacă pe drumul de întoarcere la cazarmă ne oprea o patrulă, eram fripți. Ne-am consultat între noi și am decis că nu puteam merge în formație fără riscul de a fi arestați toți. Deci ne-am împărțit în grupe de câte patru, cinci, cu câte un student care cunoștea Bucureștii în fiecare grupă, ca s-o conducă pe cât posibil pe la periferie, evitând centrul, unde erau

cele mai multe patrule. Eu am condus o grupă la cazarmă fără complicații. În total însă, vreo zece colegi au fost arestați pe drumul de întoarcere.

Zilele următoare au fost oribile. Inspecții și interogatorii. Securitatea a conectat acest „act contrarevoluționar” al nostru la evenimentele din noiembrie '56. Cei arestați au fost submiși unui regim de muncă grea, iar partea cea mai tristă a fost aceea că l-au găsit vinovat pe colonelul nostru, care mai avea o lună până la pensionare. L-au degradat la maior, cu pensia redusă.

Era pe la sfârșitul convocării și de abia a mai rămas timp pentru examenul de ofițer. În orice caz, s-a ținut examenul. Mi-aduc aminte de întrebarea pe care am primit-o: „Descrieți un telefon de câmp al armatei RPR”.

„Telefonul de câmp al armatei RPR este conținut într-o cutie verde cu opt colțuri și cu o bretea verde pentru a fi purtat peste umăr. Cutia se poate deschide când este nevoie de a folosi telefonul”.

„Mulțumesc”.

Cu această elegantă descripție ultratehnică a telefonului de câmp tip RPR și a modului în care se poate folosi, am trecut examenul. N-am fost făcut ofițer, ca ceilalți, deoarece aveam rudenii în „țări imperialiste”. M-au făcut caporal, bun să comand soldații tunși, mușcicii.

Cum m-au format toate aceste evenimente? În primul rând, am decis să nu mă amestec în treburile politice. Ele îți întrerup viața în mod temporar, dacă ai noroc, și definitiv dacă destinul ți-a rezervat un loc la cimitir. Pentru un bărbat este mult mai dezirabil să-și satisfacă simțul aventurii în treburile sentimentale. În România asta era ușor pentru că toată lumea știa că un student nu poate fi ținut responsabil pentru inimile sparte, lăsate în urmă de către el. „E student, ce vrei?!” Acest „drept” la plăcere acordat studenților – din nou ceva din al XIX-lea! – este ceva necunoscut în Lumea Nouă, unde principiul de bază rămâne „O spargi, atunci plătești!”. Te poți adapta la acest principiu, dar rămâi un nostalgic al „drepturilor” pierdute.

Poate aceste „drepturi” se acordau studenților în locul tuturor celorlalte drepturi umane refuzate.

Pe de altă parte, perioada secolului al XIX-lea „trăită” la Timișoara mi-a dat o idee de *dolce vita* cu care să compar viața din Apus. În plus, expunerea la intensă viață artistică a Timișoarei mi-a oferit un reper cultural foarte folositor. Este amuzant că până și sub comunism, opera și muzica simfonică jucau un rol important, poate pentru că erau singurele forme artistice incenzurabile. Natural, în caietele program se dădeau îndreptările politice „corecte”. Îmi amintesc că ți se spunea în program că *Lakmé* este o operă despre lupta eroică a clasei muncitoare indiene împotriva imperialismului englez. Dar, pe scenă, când se cântă aria clopoșeilor sau superbul duet Lakmé-Malika, har Domnului, eroica clasă muncitoare indiană iese la prânz.

Pentru a pricepe cumva, câtuși de puțin, ce mi s-a întâmplat în locul de baștină al teatrului absurdului, am fost aruncat în brațele narativului și îmi văd toată viața ca un fel de narațiune în care multe din marile scene se petrec pe malul Begăi. Această dragoste de narativ m-a servit bine peste zeci de ani.

Mă întreb dacă, din perspectiva ta, primii douăzeci și ceva de ani ai vieții noastre apar în același fel ca din perspectiva mea, dar nu aș fi surprins dacă, *du côté de chez Picu*, totul se vede în culori mult mai întunecoase. În ținea finelor, Francisco de Zurbarán și Fra Angelico au multe subiecte în comun, dar, la pictorul spaniol, totul este mai întunecos, *la vida y la muerte*.

R.C.: Da, perspectiva pe care o avem asupra primului nostru sfert de veac e cam aceeași, adică una mai puțin întunecată decât erau vremurile. Cred că e efectul tinereții – e vorba de ireversibila noastră tinerețe, nu? – vârstă când – din păcate? din fericire? – totul e tratat mai... *à la légère*. Mulți oameni de seamă, inclusiv Eugène Ionesco, pe care mă bucur că-l admir, au constatat retrospectiv că tinerețea e o vârstă, eufemistic spus, penibilă. Intervine aici, în cazul nostru, al meu, și ignorarea a ceea ce se petrecea cu adevărat. În ciuda mizeriei, a perchezițiilor,

arestărilor, deportărilor, fricii, nu sesizam esența fenomenului, iar *undergroundul* sistemului nu-mi era perceptibil. Aveam problemele mele cu matematica, cu rusa, cu orele de cor de la care chiuleam regulat, ca și de la cele de gimnastică, unde profesorul Ilca - ți-l mai amintești? - îmi inspira prin inflexibilitatea-i cazonă, o teroare mult mai concretă decât cea a securității. Mult mai târziu am aflat ce se petrecea cu adevărat la Canal, la Aiud, la Gherla sau în minele de plumb. Mi se pare azi mie însumi neverosimil că despre ororile de la Pitești, am aflat abia după 1989, prima dată pe larg din cartea lui Virgil Ierunca, *Fenomenul Pitești*. După cum greu de crezut e faptul că, student fiind din 1959 la Filologia din Cluj, n-am auzit nimic despre noul val de teroare - arestări procese kafkiene, condamnări - care se dezlănțuise tocmai atunci împotriva unor intelectuali și scriitori proeminenți. Acord de aceea un credit deplin și acelei părți a poporului german care afirmă că n-a avut cunoștință de ororile ce se petreceau în *undergroundul* hitlerist. Am văzut că e posibil.

Chiar în revolta studențimii timișorene din toamna lui '56 m-am implicat din întâmplare și la modul aventuros-frondeur, fără a-i sesiza atunci dramaticele-i determinări și consecințe. Nu știam că pe tine te-au înhățat. Eu am fost mai norocos: am reușit să fug. Eram pe vremea aceea student la Agronomie, iar Institutul Agronomic se afla pe malul Begăi, în dreapta podului cum mergi spre Maria. În dimineața aceea, facultatea părea pustie și în poarta ei veghea, singur, tovarășul Smolski. Oare voi, politehnicienii, auziserăți de tovarășul Smolski? Era o bâză importantă în ierarhia universitară de partid și ne preda „Istoria PCUS (b)” și materialismul dialectic. Scund și vânjos, dar șchiop, avea realmente „ceafa groasă” și obiceiul straniu de a ne opri pe coridoare pentru ca, aplecându-se greoi, să ne apuce de manșeta pantalonului ca să evalueze, cu ochi exersat, lărgimea cracului. Dacă aprecia că era prea strâmt, sub limitele îngăduite de morala proletară, riscam acuza de „element decadent” sau, și mai rău, „descompus”

deja sub influența malefică a bietului Sergiu Malagamba, în care „dictatura proletariatului” a văzut, în primii ei ani, un dușman periculos care trebuia „înfierat”. În realitate, el nu era doar un boem simpatic, ci și un remarcabil dirijor, instrumentist și mai ales baterist, veritabil virtuoz al percuției, unul dintre promotorii de seamă ai jazzului în România. Nu era nici măcar prea excentric, dar se îmbrăca, și-a îmbrăcat și orchestra, după o modă mai... atipică, foarte în vogă în Italia. Din ignoranță, moda i s-a atribuit lui și s-a numit malagambism, având de suferit din cauza ei încă din timpul lui Antonescu, care l-a și închis în lagărul de la Târgu-Jiu, laolaltă cu comuniștii, care apoi, când au parvenit la putere, l-au prigonit și ei. A rămas „în istorie”, în mentalul colectiv, mai curând pentru asta decât datorită performanțelor sale muzicale. În toamna lui '56, moda era de mult epuizată, dar „malagambismul”, ca o teribilă primejdie încă latentă, continua să rămână fixul tovarășului Smolski. Care, în dimineața aceea, ne împiedica să intrăm în facultate sau să „staționăm în grupuri” în fața ei și ne îndemna cu glas părintesc dar ferm, cu o nuanță amenințătoare ce nu putea să ne scape, să ne întoarcem acasă fără să ne amestecăm cu „derbedeii”. Adevărul e că, la ora aceea, încă nu știam ce se întâmplă de fapt. În drum spre facultate, percepușem un fel de tensiune indefinibilă, o stradă ceva mai populată, cu o lume parcă mai grăbită, mai tăcută: ceva plutea în aer, ceva nu era ca în alte dimineți. Acum mai zăboveam câte doi, trei, nu în fața facultății, ci în preajma ei, de-a lungul acelei străzi frumoase, cu copaci bătrâni. Până când s-a insinuat zvonul că la căminul Politehnicii s-ar petrece oarece. E vorba de căminul pe lângă care tocmai trecusem în urmă cu vreo oră, fără să observ nimic deosebit, cel de lângă bufetul „Expres”, vizavi de Catedrală și de parc. De altfel, dintr-acolo se și auzea o rumoare care nu întârzie să ne atragă ca un magnet: am pornit într-o doară și am ajuns alergând. Lucrurile se precipitaseră subit și ostilitățile erau în toi: jos, în fața căminului, un șir de soldați asupra cărora se azvârlea de la toate etajele tot ce se putea

azvârli, de la becuri și sticle până la noptiere, scaune, mese. Mulțimea tot mai compactă căreia ne-am adăugat presa și ea trupeții, mai ales sonor, făcând galerie, iar deznodământul era încă indecis, deși perfect previzibil, dar la asta nimeni nu se gândea atunci. Episodul acesta, care mi-a rămas în amintire mai mult prin vacarmul său, a durat însă puțin, până în clipa când am descoperit că suntem înconjurați, prinși între soldații care asediau căminul, întorși acum spre noi, și un lung cordon care se formase în spatele nostru, prin parc, peste liniile de tramvai și apoi prin celălalt parc, cel din spatele Catedralei. N-o mai lungesc: când toată lumea a luat-o la fugă, care-ncotro, am apucat-o bezmetic, întâi prin spatele Catedralei, ca apoi să-mi dau seama că era absurd să alerg spre Bega, când locuiam în direcția exact opusă, dar la doi pași, pe Corso. Mulți au fost prinși atunci, devenindu-ți, în cel mai fericit caz, colegi la Becicherec. Eu am avut șansa să scap, rămânând astfel doar un fost „element” dintr-o mulțime împrăștiată. Vreo două zile după aceea, pe Corso, treceau demonstrativ, la anumite intervale, tancuri...

Acestea fiind evocate, nu îndrăznesc să mă consider un participant la evenimentele din toamna lui 1956. După cum nu pot zice că am avut maștri în raport cu care să fi trăit, oricât de vag, ipostaza de discipol. Dintre cei pe care i-ai evocat, profesorul Victor Turcu mi-a fost și mie foarte drag, mai ales că, după ce a devenit universitar, a predat și la Agronomie. Cum bine ai zis, avea charismă și eleganță în toate cele, cu alte cuvinte, avea *ținută*, lucru rar pe vremea aceea, când lumea era timorată și se îmbrăca „pe puncte”, după cum rar a rămas până azi, când *ținuta, stilul* se pare că au devenit valori vetuste. Profesorul Victor Turcu a fost singurul care a reușit să mă facă să înțeleg câte ceva din știința matematicilor pentru care n-am absolut nicio vocație, ci doar admirația nostalgică pe care ți-o stârnesc lucrurile frumoase și inaccesibile. (Mihai Ralea zicea undeva că o hartă poate deveni un motiv de nostalgie, ca o femeie frumoasă și inaccesibilă; pot deveni și matematicile...) Spre deosebire de celălalt profesor de

matematici, domnul Hofer, mărunț, chel și cu o voce aspră, a cărui simplă apariție mă teroriza fiindcă știam că nu voi înțelege nimic. Toate „scoaterile la tablă” se terminau invariabil cu verdictul sumbru: „Nevoiaș, Ciobanule, nevoiaș, la toamnă se numără bobocii!” Curios e că mă salva în ultima clipă. N-am rămas niciodată corigent, dar și azi mă mai bântuie încă un coșmar recurent, în care trebuie „să răspund” la domnul Hofer. Pe domnul René Brasey, în schimb, l-am iubit enorm. Avea și el ținută, avea *charme*, erudiție, umor, era, pentru acele vremuri, un domn din altă lume. Motiv pentru care a și ajuns la Canal. Trebuie să spun însă că franceză n-am învățat de la el mai nimic. Așa cum ziceai tu chiar când ne-am revăzut, domnul Brasey era un profesor pentru cei ce știau deja franceza. Am aflat însă de la el, oarecum în compensație, o mulțime de detalii anecdotice, picante sau pitorești din istoria culturii și, când am ocazia, fac pe interesantul cu ele fără să menționez sursa.

E regretabil, dar nici la vârsta asta, când tentația idealizării trecutului devine irezistibilă, nu găsesc motive de nostalgii liceale. În afară de mândria, activă și azi, de a fi (fost) „Logan”, elev, adică, la C.D. Loga, cel mai prestigios liceu al Timișoarei. Mândrie rămasă, din păcate, retrospectivă din ceasul nefast când liceului i s-a retras titlul de Colegiu Național Bănățean, iar numele lui Constantin Diaconovici Loga, socotit probabil reacționar, dușman al poporului, a fost înlocuit cu cel devenit mai de încredere al lui Nikos Beloiannis, combatant roșu în războiul civil din Grecia, purtat din 1946 până în 1949 de gherilele generalului Markos. Internaționaliști proletari fiind noi la acel ceas, Nikos Beloiannis devenise un fel de erou național, era omul zilei, față de care un biet grămătic burghez ca C.D. Loga n-avea nicio șansă. Ce să mai zic? Odată cu pierderea numelui, liceul nostru și-a pierdut și renumele. Nu din vina profesorilor, desigur, ci din cea a „reformei învățământului” din 1948, după care materiile au devenit indigeste iar atmosfera irespirabilă. „*Liceu – cimitir / Al tinereții mele...*”, zice Bacovia în versurile

rămase celebre, deși motivele lui erau cu totul altele. Ei, n-aș zice chiar „cimitir”, dar, oricum, amintiri prea vesele nu mi-au rămas din acei ani. Nu afluam nici noimă, nici vreo plăcere oricât de umilă în a învăța literatura română pe texte ca *Mitrea Cocor* sau *Silvester Andrei salvează abatajul*. Crescusem, ca și tine, printre cărți de calitate și obligația de a mai și comenta acele falsuri inepte ajunsese să-mi provoace, în ciuda vârstei, veritabile momente depresive. Lucrurile nu stăteau mai bine nici la istorie, pe care o sociologizare excesivă o transformase într-o disciplină cenușie și amorfă. Nici profesorul Aurel Țintă, autor, mai târziu, al unor lucrări prestigioase, nu izbutea s-o resuscite, cu tot talentul și competența sa. Stupiditatea programei nu reușea, în schimb, să-i înduplece severitatea. Avea obiceiul terorizant de a ne asculta de fiecare dată din toată materia. Și acum încă îl mai aud: „He-he, băiatule, ia s-o luăm cam de pe la cauzele Cruciadelor”. Asta când lecția de zi era Revoluția de la 1848. Cu un asemenea stil și conținut, orele de istorie debutau într-o atmosferă de maxim stres, eșuând apoi, în timpul expunerii propriu-zise, într-un total plictis. Am mai avut-o la istorie și pe doamna Blându. Dar era atât de blazată, de evident scârbită, de lipsită de orice accent, încât nu mi-a lăsat decât o singură amintire. Aceasta însă, în favoarea ei. La un examen cu ea – *în ce vară, în ce an?* – am tras un bilet cu „Învățătura tovarășului Iosif Visarionovici Stalin cu privire la...” Nu mai știu „cu privire” la ce. Am ridicat din umeri și i-am mărturisit înghețat și resemnat că nu știu. „Da’ ce ai acolo?!” a pufnit ea. Nu puteam nici să citesc subiectul, mi se uscaseră gura și i-am întins biletul fără o vorbă. L-a citit și l-a trântit cu năduf alături de celelalte, cu fața în jos: „La altul!” Am luat, l-am citit. „Merge?” m-a întrebat cu un fel de maternă îngrijorare. Mergea.

Ce să mai spun despre orele de rusă?! O vreme ne-a predat rusa doamna Nicolau, autentică doamnă, era o plăcere s-o ascuți. Unde pui că era și mama colegului nostru Dodo și ne trata pe toți ca pe propriii copii. Dar rusa tot nu s-a prins de mine. A venit apoi Clio Sârbu,

tână ră și *frumoasă de-ngheață puțu* (Caragiale). La orele ei, intram cu toții într-un continuu, obscur și tulburător freamăt erotic, absolut incompatibil cu însușirea limbii ruse. După ea, a apărut, catastrofal, un domn pe care-l poreclisem Siomka. Erau încă puțini profesori de rusă calificați și se recursese la angajarea unor diletanți care, prin cine știe ce împrejurări, știau cât de cât rusește. Siomka se cunoștea cu tatăl meu vitreg – cu care, în paranteză fie zis, m-am înțeles perfect – fost colonel, „epurat” deja din armată, sub comanda căruia făcuse frontul rusec. Într-o zi s-au întâlnit pe stradă și Siomka m-a pârât că nu învăț nimic. Când a venit acasă, tata a relatat întâmplarea cu un aer sumbru. Mă așteptam la represalii. „Și tu ce i-ai spus?” l-a întrebat mama. „I-am spus, ce, mă, nu ți-e bine, la ce să învețe copilul rusește?!” Ca să vezi cum o oportunitate pozitivă, benefică în formarea unui individ, precum însușirea unei limbi străine, oricare ar fi ea, poate deveni odioasă, provocând aprioric reacții retractile, când e impusă pe căi „politico-ideologice”. Acum regret că n-am învățat rusa, dar e târziu.

Azi mi se pare ciudat că, lipsit de orice vocație pentru științele exacte, mă simțeam totuși în largul meu la orele de fizică ale domnului Pompiliu Teaha. Se întorsese de pe frontul din Rusia invalid, umbla greu, sprijinit în baston, din cauza asta dobândise, probabil, o anumită lentoare, dar avea un fel de tandrețe în relațiile cu noi, avea umor și, ce e mai important, avea darul de a ne înfățișa cu o încurajatoare claritate cele mai complicate lucruri. De la el mi-a rămas înfipt în minte, ca un mic fanion în veșnică fluturare, un adevăr formulat în felul lui: „Să nu uitați niciodată că în lume un singur lucru-i absolut și anume că totu-i relativ”.

M-au furat evocările astea și iar m-am întins la vorbă. Voiam să spun doar că aș comite un fals ducând idealizarea până la a acorda vreo importanță liceului în formarea mea. Am avut, în compensație, amândoi, șansa de a crește printre cărți, în familii care cunoșteau importanța bibliotecii în formarea unui copil, astfel încât ne-am putea

substitui foarte bine micului personaj care răsfoiește o enormă carte, poate chiar Cartea Cărților, în admirabilul tablou al lui Perronneau, de la Hermitage, *Copilul cu cartea*. Mamei i-am rămas recunoscător că nu mi-a interzis niciodată să citesc ceva. Dacă ar fi să-i umbresc puțin amintirea cu vreun reproș postum, ar fi tocmai acela că a fost prea permisivă în sensul că mi-a lăsat lecturile la voia întâmplării, fără să-mi pună ea însăși vreo carte în mână. Asta a făcut ca întâlnirea mea cu marii clasici să se producă mai târziu decât ar fi fost firesc. M-a influențat profund, în schimb, fratele ei, Mircea, medic, cel despre care-ți spuneam că a stat ascuns zece ani. Mi-a fost mie însumi mai curând frate decât unchi și, grație lui, am trăit cu o emoție pe care o percep încă și azi, revelația muzicii, în primul rând Mozart, și a marilor poeți proscriși atunci, Macedonski, Blaga, Voiculescu, Arghezi cel din *Cuvinte potrivite* și *Flori de mucigai*, dintre străini Villon, Kipling, Poe, Twain, Gogol, Cehov, Esenin... Din 1956 am început să frecventez ceea ce se numea Cenaclul tineretului „Victor Vlad Delamarina” de pe lângă Filiala Uniunii Scriitorilor. Aici l-am cunoscut pe cel ce avea să-mi devină, în ciuda diferenței de vârstă, cel mai important prieten, dintre puținii prieteni în accepția absolută a cuvântului: poetul Lucian Valea. Era cu 11 ani mai în vârstă, tocmai ieșise din pușcărie, șoma, iubea și flămânzea. Frecventa și cenaclul „consacraților”, dar se simțea mai bine între noi, în „cenaclul mic”. Impulsiv, vulcanic, radical, avea un umor irezistibil și o ironie ucigătoare, avea vervă și elocvență și, mai ales, curajul să spună că o poezie e idioată chiar când „poetul” proslăvea partidul. Venea între noi cu aura lui de deținut politic, pe care o admiram în taină, înfricoșați, și cu prestigiul poetului de școală veche și solidă, capabil să ne țină veritabile prelegeri despre scriitori de care încă nici nu auzisem. Îl ascultam siderați, iar, după ședințe, spectacolul continua în lungi noctambulări prin bătrânele parcuri, cu popasuri pe poduri, mai ales pe cel dinspre Politehnică, ori, când vremea nu ne îngăduia, prin câte o crâșmă, de obicei la „Palace” (marile restaurante de

odinioară deveniseră și ele crâșme), unde, în jurul câte unei sticle de vin modest, se desfășurau adevărate conferințe ori recitaluri de poezie. Avea Lucian și un dar extraordinar de a spune poezia. *A spune, a zice, a transmite* și nu *a recita*: e o mare deosebire. Recită poezia, zbierând și rostogolindu-și ochii-n cap, doar actorii proști, cabotinii. Poezia nu se recită. Ea ori se citește sau se „re-ascultă” în taină, în gând, ori *se spune, se comunică*. Dar spusul acesta nu e decât la îndemâna celor ce au capacitatea de a și retrăi poezia. El avea această capacitate și de aici emoția pur estetică și de o mare intensitate pe care o transmitea asistenței. Una dintre cele mai puternice impresii ne-o făcea spunându-ne în stilul său inconfundabil, de nenumărate ori, la insistențele noastre, propriul poem intitulat *Ultimul cuvânt al lui Don Quijote către Sancho Panza*. Era, bineînțeles, nepublicabil și nu-l avea nici măcar în manuscris. Îl purta în memorie de când îl concepușe într-o iarnă crâncenă, în timp ce împingea roaba cu bolovani, în lagărul de pe șantierul viitoarei hidrocentrale „V.I. Lenin” de la Bicaz. A apărut trunchiat, într-o plachetă cu tiraj quasi-confidențial abia în 1972, iar azi a rămas tot intruvabil. Memoria mea – altfel deloc performantă – a reținut însă versiunea integrală, pe care, știindu-te degustător de finețuri poeticești, ți-o reproduc aici, spre delectarea ta și a eventualilor noștri cititori:

ULTIMUL CUVÂNT AL LUI DON QUIJOTE CĂTRE SANCHO PANZA

Acesta-i, Sancho, ultimul cuvânt
Al tristului hidalgo de la Mancha:
Un vis poate răni mai greu ca lancea.
Când porți război cu morile de vânt.
Coboară întreag-a nebuniei panta.
Viața nu-i andante maiestuos.
Spre aceeași Dulcinee din Toboso
Ne poartă, orice-am face, Rocinanta.
Nu te-mbrăca în zale și-n armură.
Sfârșitul luptei nu e biruința.
Cel mai de preț din lucruri e credința.

S-o ai, când pleci în marea aventură.
Poate-or pricepe oamenii-ntr-o zi
Cât de puțin din marea mea strădanie.
Că-n viața fiecăruia-i o Spanie
Și lupta pentru a o cuceri.
Cu bine, Sancho. Poate-n alt eon.
Cu veacuri fără-atâtea stele sumbre.
Ne-om răzbuna pe timpul monoton
Și vom surăde lumii-n chip de umbre.

Deși după 1959, când am plecat la Cluj, nu ne-am mai văzut cu anii, am rămas profund atașați sufletește până la moartea lui subită, survenită în 1992. Am purtat o vastă corespondență, în care ne confesam reciproc, informându-ne „cum merge lucrul”, consiliindu-ne, mărturisindu-ne izbânzile și disperările. Grație acestui schimb epistolar ne-am simțit tot timpul apropiați și solidari. Ai observat că prietenii cei mai buni sunt cei cu care te vezi rar?

Au mai avut apoi o pondere de neeludat în zidirea mea interioară Filarmonica, matineele și concertele ei educative, Teatrul, Opera, pe care azi, retrospectiv, le consider niște instituții de-a dreptul eroice. Prin ele, în răspăr cu vremurile imbecil coercitive, Timișoara a reușit să producă și să propage fluent cultură de calitate. Încă și azi pot retrăi, evocând-o, senzația aceea profund emoțională când marea cortină vișinie se ridica încet, iar peste sală se revărsa o boare răcoroasă cu miresmele stranii și tulburătoare de farduri și butaforie, pline de fabuloase promisiuni. Aveam actori iubiți, pe Dan Nasta, pe Ștefan Braborescu, pe Gilda Marinescu, pe Gh. Leahu, pe Odillo Cimbru, cu unii părinții mei se cunoșteau, cu Aca de Barbu, cu soții Dem și Jenny Moruzan se întâlneau la „Violeta”, ca și cu Leonard Divanus, care avea și reputația de poet, așa, mai excentric – *bizar, singuratic, nebun* (Bacovia) – și a cărei soție, doamna Divanus, ne-a fost o vreme dirigintă. Dar nu mai intru în detalii, pentru că despre toate astea am mai scris pe larg cu alte ocazii și mi s-ar putea reproșa acum, pe drept cuvânt, că am început

să mă repet. Ceea ce, pentru un scriitor, e un semn rău...

Din spusele tale deduc o anume predilecție pentru secolul al XIX-lea. E unul dintre punctele noastre de tangență. Mi-ar fi plăcut să mă nasc atunci, să apuc epoca bellă și, în ipostază de *ewiger Student* cu babaci bănoși, să fac naveta cu Simplonul între Viena și Paris. Dacă mai adaug și faptul că avem cam aceleași preferințe pentru anumite opere literare, muzicale, probabil și plastice, trebuie să constat că suntem într-o măsură considerabilă produse ale spiritualității mitteleuropene. Ceea ce mă miră peste poate este că tu ai reușit, cu sau fără intenție, să rămâi fidel acestei *matrice stilistice*, cum ar zice Lucian Blaga, deși ești de atâția ani cetățean naturalizat al Lumii Noi. Nu s-au prins de tine prea multe din pragmatismul consumist al unei societăți fără antene metafizice, care începe să-și reverse acum seducțiile și asupra noastră, a retardaților aflați atâta vreme sub cizma ideologiei roșii. Dar, pentru că veni vorba despre preferințele noastre literare, descopăr și unele, firești de altfel, deosebiri mai curând de nuanță decât de esență.

Astfel, mi se pare curioasă inapetența ta la Sadoveanu, Rebreanu, Camil Petrescu. O pun tot pe seama programei școlare proletcultiste, care, atunci când nu „epura” valorile, le mutila, prezentându-le exclusiv din unghiul mincinos ori reduționist, simplist, al „luptei de clasă”. De aici, probabil, și impresia ta că opera acestor scriitori ar fi lipsită de profunzimea pe care o conferă accesul la transcendent. Adevărul e că cei amintiți, ba chiar și Eminescu, nu și-au revelat nici pentru mine autenticul chip în timpul liceului. Abia de prin '55 - '56, după ce am început să scriu și să frecventez mediul literar și, bineînțeles, apoi, în anii de studii filologice, le-am descoperit dimensiunile reale. Sadoveanu, bunăoară, ca toți prozatorii de cursă lungă, are o operă inegală. Vârfurile ei sunt animate însă de un extraordinar sentiment al naturii care dobândește în anumite momente dimensiunile unei comuniuni de proporții cosmice. La care se adaugă performanțele stilistice. După părerea mea -

poate ar fi mai bine să zic „după gustul meu” - cea mai frumoasă pagină din proza românească se află în capitolul XIV din cea mai bună carte a lui Sadoveanu, *Baltagul*. E vorba de momentul acela unic prin măreția și rezonanțele sale cosmice, când, după ce Vitoria Lipan pleacă să caute ajutoare, Gheorghiță cel abia ieșit din adolescență, rămas în fundul unei râpe sălbatice, singur cu scheletul tatălui său, excedat de măreția muntelui și a pădurii în noapte, de enorma tăcere augmentată de enigmatice foșnete, de tipătul vreunei pajuri ori de scâncetul vreunei dihanii, dar mai ales de prezența palpabilă a morții, trăiește pentru întâia oară și cu o intensitate terifiantă fiorul metafizic. Chiar și după ce a scris *Mitrea Cocor* și s-a pretat și altor abdicări de la *ținută*, ca vicepreședinte al Prezidiului Marii Adunări Naționale din 1947 până la moarte (1961), calitate în care se pare că ar fi semnat și niște condamnări la moarte ale unor „dușmani ai poporului”, cărți și pagini din creația lui vor rezista grație calității lor estetice intrinseci. Cum ai demonstrat și tu în cazul Céline, Arta are puterea miraculoasă de a împinge în fundal grele murdării. Nu e cazul în aceeași măsură în ceea ce-l privește pe Camil Petrescu. Mai interesant decât în romanele sale proustiene, mimetic sincronizate cu ora literaturii occidentale - mimetism superior totuși, întru totul onorabil - mai interesant, deci, mi se pare mie Camil Petrescu în ipostaza intelectualului care „a văzut idei”, adică în poezia sa, mai puțin frecventată, și mai ales în dramaturgia sa atât de bogată în subtile cazuistici cu imprevizibile deschideri spre transcendent. Cât despre Rebreanu, el este într-adevăr un prozator *terre-à-terre*. Un important critic ca G. Călinescu zicea despre scriitura sa că „*Frazele considerate singure sunt incolore ca apa de mare ținută în palme; câteva sute de pagini au tonalitatea neagră-verde și vuietul mării*”. Da, Rebreanu are într-adevăr un fel de sumbră măreție care-și află expresia optimă când descoperă accesul spre transcendent în *Pădurea spânzuraților*, roman extraordinar prin tragismul său asimilat într-o problematică tipic central-europeană, cu

nimic mai puțin pregnantă decât cea din memorabilul *Radetzkmarsch* al lui Joseph Roth. Iubirea aceea conturată în linii atât de simple și de esențiale, dintre Apostol Bologa și Ilona sfidează și transcende toate prejudecățile naționaliste. Performanța lui Rebreanu stă însă în faptul că el nu relatează această poveste în cheie melodramatică, telenovelistică, ci o plasează pe vastul fundal al conflictului dintre fidelitatea față de împărăție și „glasul sângelui”, *id est* al identității naționale, resuscitat pretutindeni în „veacul naționalităților” și ajuns la apogeu în amurgul epocii belle.

În acest punct, simt nevoia să revin la Eminescu, a cărui xenofobie văd că te-a contrariat. Dacă ținem seama însă de contextul istoric și judecăm *sine ira et studio*, trebuie să admitem că Eminescu este un produs tipic al vremii sale, adică al acelui „secol al naționalităților”, care, să nu uităm, a fost și unul al ideologiilor nefericite. Xenofobia, agravată în Europa Centrală și de un mai apăsător antisemitism, era un fenomen comun, iar junele Eminescu, venit din Cernăuți și poposind un răstimp semnificativ în Viena, i-a căzut pradă ușoară. Toate naționalismele au și o componentă xenofobă, iar în a doua jumătate a veacului al XIX-lea, stereotipiile xenofobe latente privind vecinii s-au reactivat subit și cu reciprocitate. Pentru noi, ungurii sunt aroganți și țănoși, sârbii sunt bolânzi („Cal verde și sârb cu minte nu lăsată”, zic bănățenii), bulgarii sunt prostănaci, ȝiganii sunt hoți, rușii bețivani, polonezii fuduli și așa mai departe. Numai noi, românii neaoși, suntem oamenii lui Dumnezeu, blajini, ospitalieri, harnici, născuți poeți, „frați cu codrul” și, neclintiți în „vatra” noastră, comunicăm cu oaia, îi zicem din fluieraș și nu „îndrăgim străinii”, nici „drumul de fier”, desigur nici *water closetul*. E o mentalitate păguboasă, dar cu mare impact la vremea ei, la vremea lui Eminescu, și care a lăsat penibile și groase reziduuri perceptibile și acum. „*Noi suntem români, noi suntem români, / noi suntem pe veci aici stăpâni...*”, cântă și azi „patrioții” noștri în momentele lor de ebuliție. Sunt versuri nu numai

stupide, ci și seditioase, insidios instigatoare, care se fac a nu observa că nimeni nu ne contestă identitatea și nu țin seama nici de adevărul că „stăpânii” aceleiași patrii sunt *toți* cei ce-și au îngropați de veacuri în pământul ei moșii și strămoșii. De altfel, toți cărturarii noștri rezonabili acceptă azi că puritatea noastră etnică e o iluzie. Din această perspectivă, originea etnică a lui Eminescu n-are nicio relevanță. De altfel, nu există niciun document care să ateste originea sa alogenă. Iar numele cu terminația - ovici sunt comune tuturor provinciilor istorice românești, ca unul dintre efectele și dovezile melanjului nostru etnic. (Bunica mea dinspre tată era și ea o... Popovici.) Prostii. Important e dacă de pe urma artistului, oricare ar fi el, Céline ori Neruda, Eminescu ori Beniuc, rămâne ceva neperisabil.

În urmă cu vreo doi, trei ani, revista „Dilema”, una dintre cele mai serioase reviste de cultură, a dedicat un număr reconsiderării lui Eminescu, declanșând astfel o polemică generalizată în toată presa noastră culturală. Cum se întâmplă de obicei în astfel de situații, s-au emis și opinii extreme, de la cele radical contestatate ale teribilismului juvenil și încă incomplet culturalizat, până la cele idolatrizante ale naționalismului senect. Evident, ca întotdeauna, adevărul e și acum undeva la mijloc. Incontestabil rămâne că Eminescu e întemeietorul limbii române moderne și că, dincolo de puseurile sale reacționare, conservatoare, xenofobe, paseiste, vizibile aproape exclusiv doar în publicistica sa conjuncturală, rămâne ca unul dintre marii romantici târzii, creator al unor opere neperisabile. Din cauza supralicitării unui fragment din poemul *Împărat și proletar*, ajunseseam în liceu să-l detest pe Eminescu de-a valma cu tot proletariatul și să-i simpatizez pe toți împărații. Am ieșit greu din acest impas de receptare. Până când, același unchi-frate Mircea, mi-a revelat *terra ferma* din universul eminescian. Pentru ca, mult mai târziu, criticul Ion Negoitescu, unul dintre membrii marcanți ai Cercului Literar de la Sibiu, să reverse cornul abundenței

frumuseților ascunse până atunci marelui public în postumele eminesciene. De la „mânia proletară” care-mi stârnise reacții retractile în liceu, până la postuma *Doña Sol*, bunăoară – „*Pe mine nu mă știe nimeni, / Nici chiar tu însăși, Doña Sol...*” – am parcurs un drum pe cât de dificil pe atât de fertil.

Adevărata problemă rămâne astfel, cum chiar tu o defineai, difuziunea și receptarea acestor valori dincolo de bariera lingvistică. În cazul nostru, fără nicio consecință majoră perceptibilă: suntem efectiv necunoscuți în ipostază cultural-artistică. E marea noastră durere, drama noastră pe care o luăm periodic în discuție, întorcând-o pe toate fețele, dar fără a avansa măcar un pas. O vreme s-a bătut monedă pe seama lipsei de circulație și notorietate a limbii române. Fals. Limbile tuturor popoarelor central-europene, cu excepția celui austriac, sunt în aceeași situație, la fel de singulare, ba chiar și mai greu accesibile Occidentului decât romanica limbă română. Și totuși, scriitorii și arta lor – pentru că și despre artele vizuale e vorba, și despre cinematografie – se bucură de aceeași difuziune, receptare și notorietate (acum se zice „vizibilitate”!) precum cei ai lumii mai așezate și cu o mai veche cultură. Și – culmea! – o seamă dintre acești scriitori au fost chiar în Nobel-ați. Iată o altă obsesie națională, un alt complex provincial dezolant, care ne smulge periodic accente clamoroase și explicații penibile, cum ar fi aceea că suntem victimele unei conspirații oculte, poate chiar iudeo-masonice! De altfel, teoriile conspiraționiste sunt specialitatea casei: întotdeauna altul, *străinul*, e de vină, niciodată noi. Nu-mi plac generalizările, dar, cum, în cazul de față, băltim de prea mult timp în același impas, reluând la nesfârșit aceleași explicații ridicole, fără a afla soluții, nu poți să nu *intri la idee*. De vină cred că e mentalitatea/caracterul nostru colectiv, avem un *Volksgeist* nefericit, predominant negativ: superficial, invidios, bășcălios, miticist, catastrofic – „N-avem niciun Nobel!” – și eminamente păgubos. Ne va mai trebui ceva timp până vom deprinde ce înseamnă gestionarea eficientă a culturii,

stabilirea unor relații reciproc profitabile, întemeiate pe onoare, respect și competență (nu pe amicitii de pahar și cumetrii!), pe cointeresarea unor traducători străini etc. Alte „neamuri”, ungurii, nemții, portughezii, grecii, au instituite pentru traducătorii străini burse și locuri (acum e *cool* să zici „locații”; există și un snobism al comunicării...), locuri liniștite, confortabile, dotate cu tot ce e necesar pentru o lucrare fluentă și netulburată. Pe noi, deși ideea a fost avansată de oameni lucizi de nenumărate ori, nu ne duce capul până acolo. Noi organizăm, în schimb, anual, ample și costisitoare „Întâlniri de la Neptun”, unde invităm o mulțime de scriitori străini pe care-i plimbăm prin excursii pitorești, pe la mese festive, prin simpozioane fără consecințe, iar pe cei mai „vizibili” îi ferim cu câte un premiu substanțial. Inutil să spun că această manieră de *captatio benevolentiae* e pe cât de jenantă pe atât de zadarnică pentru difuziunea culturii românești în lumea largă.

Globalizarea ar putea aduce probabil o rezolvare (nu știu care) și în această chestiune. Oricum, va fi un proces de durată. M-am bucurat că, asemenea mie, ești optimist în ceea ce privește perspectivele globalizării. De fapt, n-avem de ales: procesul a început, e de pe acum perceptibil și cu siguranță ireversibil. Ca orice fenomen de asemenea anvergură, va avea (are) și efecte secundare indezirabile. Există deja un curent de rezistență, ostil globalizării, generat în primul rând de pericolul pierderii identității naționale, a habitudinilor, a tradițiilor, a „bunelor obiceiuri” etc. Cred însă că, în fața unui fenomen inevitabil, nici ostilitatea, nici scepticismul nu sunt atitudinile cele mai productive. Poziția rezonabilă mi se pare aceea de a facilita generalizarea efectelor pozitive. Iar dintre acestea, cel mai important mi se pare cel amintit chiar de tine: eradicarea mentalității naționaliste, tribale, șovine, xenofobe, determinate și întreținute de ancestrale *parti-pris*-uri. De aici însă și o consecință perfect previzibilă și sesizabilă de pe acum. Am să ți-o prezint printr-un exemplu recent. Îți scriu aceste rânduri din

Germania, unde în zilele trecute, am văzut pe un zid o inscripție evident adolescentină, aplicată cu spray gros: I + T = LOVE. M-am simțit încurajat în idealismul meu constatând că I + T (încă) = LOVE și nu SEX. Dar nu mi-am putut reprimă totodată întrebarea de ce LOVE și nu LIEBE? *Ergo*: va fi contaminarea generalizată a limbilor naționale cu o engleză *sui generis* o consecință pozitivă sau regretabilă a globalizării? Se nasc astfel o seamă de întrebări și soluții care-și așteaptă răspunsurile și rezolvările dinspre partea rezonabilă a omenirii. Una dintre marile probleme, agravată de erupția fără precedent a tehnologiei mijloacelor de informare, este și stoparea sau măcar diminuarea efectelor produse de marele *tsunami* al subculturii. Fenomen pe care o bună parte a europenilor, exasperați de invazia culturii McDonald's & Hollywood (în ipostaza precară), n-o atribuie globalizării, ci americanizării. Mai mult: relativ recent, printr-o convenție inițiată de Franța și Canada, UNESCO a recomandat restricționarea difuzării (citez din presă) „muzicii și emisiunilor radio – TV străine și, în particular, pe cele americane, economiile rezultate urmând să fie canalizate spre producțiile proprii. Chiar și Marea Britanie a renunțat la parteneriatul tradițional cu SUA și s-a declarat în favoarea proiectului”. Proiect care, *nota bene*, a fost inițiat ca măsură de protecție a diversității culturale împotriva globalizării, dar cu atenționare specială asupra pericolului, se pare, mai concret și iminent, al americanizării.

Iată deschis astfel un nou culoar de pătrundere a unei forme insolite de xenofobie. Mă întreb cum vezi tu chestiunea, în contextul marilor mutații demografice și din perspectiva ta transatlantică, dar cu rădăcinile în ambianța venerabilei *Mitteleurope*?

P.F.: Pe neașteptate ai deschis un fel de cutie a Pandorei. Față în față cu lista aceea de nume: Aca de Barbu, soții Moruzan, Leonard și Stella Divanus etc... tot felul de amintiri îngropate în terenul cel mai adânc al memoriei mele au revenit la suprafață. Văd că nu mă pot

stăpâni și trebuie să-ți povestesc câteva din aceste amintiri.

În familia noastră, tuturor personajelor externe li se acordau două roluri: unul de sfânt și unul de diavol. Dar asta este ceva natural pentru cititorii Sfântului Augustin, singurul sfânt ale cărui scrieri le am la inimă, pe când ceilalți, ca Sf. Thomas Aquinas, pe care a trebuit să-l citesc pentru examenul de filosofie de la Universitatea din Viena, sau ca sfinții Karl, Friedrich, Vladimir și Iosif, pe care i-am citit pentru examenul de teologie marxistă la Politehnică, mă plictiseau atât de mult încât adormeam mereu citindu-i. În familia noastră și Aca de Barbu a jucat acest dublu rol de sfântă/diavol.

În tinerețea ei era mare cântăreață, printre altele, la Staatsoper din Viena, de unde vara mergea în turneu. Venea și la Lugoj, maică-mea este lugojeancă. Lugojul are o bună tradiție muzicală: compozitorul Tiberiu Brediceanu, Corul „Ion Vidu” și marele tenor al Staatsoperei din Viena, Traian Grozăvescu, împușcat de nevastă-sa într-o scenă de gelozie realmente demnă de o operă, ambii lugojeni.

Ei bine, într-o vară a venit Aca de Barbu la Lugoj să cânte *Tosca* la Teatrul Municipal, pe malul Timișului. Bunica mea avea bilete, dar deodată a apărut neanunțată Hermina, una din surorile ei, omorâtă mai târziu la Auschwitz. I-au cumpărat un bilet și ei. Hermina era o femeie foarte frumoasă – semăna cu Mona Lisa ca o soră geamănă – dar era surdă sută la sută. Așa de frumos a cântat însă Aca de Barbu *Vissi d'arte*, rugăciunea Toscăi, încât lacrimi proaspete au apărut deodată pe obrazul Herminei. Acest miracol de pe malul Timișului a fost suficient pentru pornirea procesului de canonizare a Acăi de Barbu.

La bătrânețe, aceeași Aca de Barbu a venit la Timișoara ca directoare a Operei de Stat. Mama mea cântase deja cu „Opera de Stat din Cluj la Timișoara”, în ultima stagiune înainte de a se întoarce la Cluj. Cântase Mimi în *Boema*. Partenerul ei ar fi trebuit să fie marele tenor Ionel Tudoran, dar, cu câteva ore înaintea repetiției

generale, el a declarat: „Refuz să cânt cu o jidancă”. Deci, la repetiția generală, în loc de un tenor, soprana a avut o mătură ca amant, o situație bizară, chiar dacă ignorezi implicațiile freudiene. La debutul mamei a cântat un alt tenor, Almășan, în locul lui Tudoran. Rolul Musettei era cântat de frumoasa Stella Simonetti, mama colegei noastre Delia. De la Opera din Timișoara, unde cântase *Madama Butterfly* și pregătea Giulietta din *Povestirile lui Hoffman*, ar fi zburat mama în orice caz ca o „fostă capitalistă” ce era, dar încă mai dinainte se certase cu Aca de Barbu și a zburat din dispoziția „diabolice” directoare.

Când mai cânta mama la Operă, eu aveam dreptul să intru fără bilet la orice spectacol. În prima stagiune cântau numai *Aida*, o operă pe care am auzit-o de vreo zece ori cu aceeași distribuție. Într-o seară m-am plasat pe un scaun dintr-o lojă goală, aveam vreo zece ani pe atunci. După începutul spectacolului s-a mai așezat lângă mine o doamnă bătrânică foarte impozantă, înaltă, grasă, cu aer de comandant. În pauză am avut o lungă discuție despre scena Nilului, scena mea favorită, și îi expuneam eu doamnei ideile mele despre interpretarea rolului Amonasro pe care îl știam deja pe de rost după toate spectacolele auzite. La sfârșitul conversației m-a întrebat cine sunt. Când m-am prezentat, mi-a spus: „Te rog să-i transmiți mamei salutări de la doamna Aca de Barbu. Ea va ști cine sunt”. Eu am găsit-o foarte amabilă, dar părerea mamei a fost cea adoptată de noi toți ca o chestie de solidaritate și, după ce a zburat mama de la Operă, Aca de Barbu a fost distribuită în rolul de diavol în infernul privat al familiei noastre.

Cântăreții români erau excepționali. Ionel Tudoran, Dinu Bădescu, George Corbeni și Mihail Știrbei erau tenori de calibru mondial. La fel baritonii Petre Ștefănescu-Goangă, Șerban Tassian, Nicolae Herlea și nefericiții Gogu Vasilescu (bariton) și Sofia Gheorghieș (mezzo-soprană), morți în împrejurări enigmatice, neelucidate nici până azi, mezzo-sopranele Zenaida Pally, Ecaterina Vilcovici, Filomela Piteiu-Georgescu, sopranele Dora Massini,

Iolanda Mărculescu și Ana Roja Vasiliu. Ana Roja, care venea din când în când la noi acasă, este celebră și în America – pe aici i se zice „*the legendary Ana Roja*” – datorită înregistrării operei *La Traviata*, în Italia, în anii '30, cu ea în rolul Violettei. Este fie prima, fie a doua înregistrare integrală care s-a făcut vreodată unei opere și este cu siguranță prima care era atât de bună încât a devenit un *best-seller* în Statele Unite.

Pe Iolanda Mărculescu am cunoscut-o personal. Emigrase în America și se stabilise la Milwaukee, la vreo sută cincizeci de kilometri de aici. Ne-am cunoscut prin niște prieteni și ne-a invitat la Milwaukee într-o duminică. I-am spus că am auzit-o în rolul Nanettei la București, cu Goangă ca Falstaff. Mă întrebam dacă spectacolele acelea au fost într-adevăr atât de bune cum îmi aduc eu aminte de ele sau eram eu prea naiv pe vremea tinereții. Avea înregistrat pe o bandă de magnetofon actul II din *Rigoletto* cu ea ca Gilda, Goangă ca Rigoletto și Știrbei în rolul ducelui. Era în ligă cu cele mai bune spectacole de la Scala sau Met sau Viena. Proxima generație de cântăreți români a putut călători în apus și așa am mai putut auzi la Chicago foarte mari cântăreți ca Alexandru Agache, Ileana Cotrubaș și Angela Gheorghiu.

În afară de operă, concertele Filarmonicii la Timișoara erau și ele la un nivel înalt. Din când în când veneau dirijori excepționali ca George Georgescu, Constantin Silvestri și italianul Carlo Zecchi, profesorul lui Claudio Abbado. Veneau și mari soliști ca pianistele Annie Fischer și Monique de la Bruchollerie. Annie Fischer venea s-o viziteze pe verișoara ei, mama prietenului meu Andrei Molnar. Datorită ei am fost admiși la repetiția principală a concertului de pian al lui Schumann cu Georgescu ca dirijor. Partea a doua a concertului are un ritm punctat care pare simplu dar este de fapt extrem de greu de reprodus în mod corect. Au repetat același pasaj de vreo douăzeci de ori, dar până la urmă a mers minunat. Până în ziua de azi nu am auzit pe nimeni cântând Schumann mai bine decât Annie Fischer. Venea în fiecare an și la Chicago

să dea un recital și umplea marea Orchestra Hall cu cele trei mii de locuri ale ei. Schumann era întotdeauna în program. Sir Georg Solti era un mare admirator al doamnei Fischer.

Georgescu este foarte celebru la Viena, dar necunoscut în SUA. Din contră, Silvestri a ieșit din țară și a făcut niște înregistrări care până și azi sunt legendare. Din păcate a murit foarte tânăr. Dar mai sunt doi mari dirijori români, a căror carieră s-a desfășurat aproape în întregime în apus: Sergiu Celibidache și Ionel Perlea.

Și acum și la teatru. I-ai menționat pe soții Moruzan. Mi-aduc aminte de *Paharul cu Apă* al lui Eugène Scribe, în care juca el pe Viconte Bolinghroke și ea pe Ducesa de Marlborough, cei doi intriganți. Erau atât de buni încât m-au făcut să cred că Scribe e un mare scriitor. De fapt, e un tehnician care „avea metoda” pentru a scrie ceea ce el numea „piese bune, „adică piese cu multă acțiune. Dacă nu este uitat azi, este numai datorită libretelor pe care le-a scris pentru Verdi (*Un Ballo în Maschera*), Donizetti, Rossini, Auber, Boïeldieu și alții, deși pe timpul său era celebru mai ales pentru libretele scrise pentru Giacomo Meyerbeer, cel mai celebru compozitor al veacului XIX, însuși inventatorul formei „*grand opera*”, dar un muzician fără mare talent, aproape uitat în secolul XXI.

Strada de lângă superbul Palais Garnier al Operei din Paris se mai cheamă și azi rue Scribe. Pe strada aceasta se află sucursala pariziană a American Express, unde a trebuit să mă duc să-mi anulez cartea de credit după ce am fost jefuit în 1985 în stația Madeleine a metroului. Mergeam la Fauchon - ca Pablo Picasso și Gertrude Stein, mult înainte de mine - unde, în ziua de azi se poate bea, nu un pahar cu apă, ci cel mai bun espresso din Paris. Pe scara rulantă m-a depășit un tânăr arab și, când a ajuns sus, s-a oprit și mi-a blocat ieșirea. Un alt arab era în spatele meu. În cinci secunde mi-am dat seama ce se întâmplă, dar era deja prea târziu, portmoneul meu nu mai era de găsit în buzunarul de la spate al pantalonilor. Cei doi tineri arabi au luat-o la fugă și eu după ei strigând „Au

voleur!", cum striga contele Brasey în rolul lui Harpagon, când ne citea *L'Avare*. Auzindu-mă strigând, o babă micuță mi-a arătat cu degetul „*Monsieur, ils se sont enfuis par la*”. Dar nu a ajutat, din păcate hoții cunoșteau stația mult mai bine decât mine. American Express m-a trimis la poliție pentru a face o declarație:

„*Monsieur, que pouvez-vous me dire sur le voleurs?*”

„*C'étaient des arabes*”.

„*Monsieur, on ne dit pas des arabes, mais des nord-africains*”.

Voilà paharul meu cu apă și tot timpul, din momentul în care am ajuns în rue Scribe, m-am gândit la soții Moruzan, dar nu-mi puteam aduce aminte de numele lor. Mi-ar fi trebuit un dialog peste Atlantic, dar era încă pe vremea marelui conducător. În orice caz, ca și Proust, și eu am pornit de la Madeleine pentru acest joc cu memoria, simpla diferență fiind că, pentru mine, Madeleine nu era o prăjitură, ci o tâlhărie într-o stație de metro.

Dar, în afară de teatrul timișorean, unde, pe lângă piesele lui Caragiale, am mai văzut *Invitație la Castel* de Jean Anouilh, *Revizorul* lui Gogol și *Strigoii* lui Ibsen, veneau în turneu bucureștenii și mă duceam eu des la București la teatru. Amorul meu pentru teatru s-a format în România. Spectacolele esențiale au fost un *Hamlet* cu Fory Etterle, *Trei Surori* cu Aura Buzescu ca Olga, Elvira Godeanu ca Irina și nu-mi aduc aminte cine ca Mașa, *Omul care aduce ploaie* al lui N. Richard Nash, *Jucătorii de cărți* al lui Gogol, cu unicul și nemaipomenitul Grigore Vasiliu Birlic, un *Regele Lear* la Național, în seara marelui viscol bucureștean (la ieșire, după ce au căzut morți toți cei destinați să moară în sângerosul act V, se acumulaseră deja vreo șaptezeci de centimetri de zăpadă pe Calea Victoriei) și, mai presus de toate, premiera bucureșteană cu Jules Cazaban a piesei *Moartea unui comis-voiajor* a lui Arthur Miller, poate cea mai bună piesă de teatru americană a secolului XX. Mi-aduc aminte de interpretarea superbă a lui Cazaban, care, fiind un om foarte talentat, prins în capcana comunismului, îl putea înțelege pe deplin

pe Willy Loman, un ratat îmbătrânit, prins în capcana capitalismului. Willy visează despre primul său Chevrolet, ca simbol al succeselor și speranțelor sale din tinerețe, când i se părea că trăia bine și că se afla pe drumul spre succes, iar Cazaban rostea replica despre Chevroletul lui Willy ca un vis despre trecutul său propriu înainte de comunism, când se mai putea trăi bine și la București. M-a impresionat foarte adânc.

Piesa asta am văzut-o apoi la Viena, la Burgtheater, cu marele actor de cinema Heinz Rühmann care îl juca pe Willy Loman ca și cum ar fi fost un ofițer neamț la Berlin și nu un ratat evreu din New York. Nu mergea deloc. Am văzut-o în America cu Dustin Hoffman, mare vedetă de cinema și el. Este un actor superb, dar e un bărbat micuț și se părea cumva că, la el, eșecul lui Willy Loman ar avea rădăcini fizice, că ar fi eșecul unui om de statură mică. Versiunea aceasta s-a și filmat. Am văzut-o ultima dată cu Brian Dennehy, un om mare, greoi, dar fără nicio înțelegere pentru insecuritatea intrinsecă a unui Willy Loman. Pentru mine, Jules Cazaban rămâne interpretul definitiv al acestui rol.

Moartea unui comis-voiajor a refăcut complet ideea de bază a tragediei. În loc de un om mare care se distruge în cele din urmă, Willy Loman are numai visuri mari care se distrug ele în cele din urmă. Mai are Arthur Miller și alte piese bune, dar, din păcate, cu tendințe agitprop. *Moartea unui comis-voiajor* este fără îndoială capodopera sa.

Vorbind de tendințe agitprop, mi-aduc aminte că, plimbându-mă pe Corso în anii '50 și oprindu-mă în fața aceleiași librării Eminescu, unde ne-am întâlnit noi după atâția ani, am văzut în vitrină cărți de-ale lui Bertolt Brecht, o fotografie a scriitorului și o explicație oficială în litere mari că omul acela urât, cu ochii de bufniță, era cel mai mare scriitor al veacului. Dacă ar fi fost vreun rus, nu m-ar fi interesat deloc, propagandă așa fi spus. Dar cum că era vorba de un neamț, dacă el era într-adevăr *cel mai mare* scriitor, atunci *per definitionem* trebuia să fie mai

bun și decât toți rușii, iar dacă încă nu l-au împușcat și nu e nici măcar la închisoare, trebuia să fie ceva foarte special. Mai târziu, pe scena Palatului Cultural, teatrul german a pus în scenă *Mutter Courage und Ihre Kinder* și m-am dus să văd ce avea de oferit scriitorul „cel mai mare” al veacului. Din punct de vedere tehnic, piesa era desăvârșită, dar mesajul ei era de un agitprop cras. Peste mulți ani am mai văzut *Die Dreigroschenoper, Aufstieg und Fall der Stadt Mahagonny, Der kaukasische Kreidekreis, Der gute Mensch von Sezuan, Leben des Galilei, Herr Puntilla und sein Knecht Matti* (de fapt această piesă am văzut-o la Comédie Française, la Paris, sub titlul *Maître Puntilla et son Valet Matti*). Același defect strica toate aceste piese – cu unica excepție a piesei *Leben des Galilei* – și singurele care se mai reprezintă des în ziua de astăzi sunt primele două, care, în mod ironic, nu se mai consideră mari piese de Brecht cu muzica incidentală de Kurt Weill, ci ca opere superbe ale marelui compozitor Kurt Weill cu librete problematice de Brecht. Asta nu e de loc surprinzător: Când se vorbește de *Dreigroschenoper*, primul meu gând nu este legat de povestea complicată cu caracterele de carton sau versurile de propagandă brechtiană, ci acel „ta-ra-ram-pa, ta-ra-ram-pa”, al cântecului lui Jenny despre Mackie Messer și deodată o văd în fața ochilor pe Lotte Lenya, celebra soție infidelă a compozitorului, în vechiul film al lui Pabst. Este o ironie că această femeie de stânga și-a sfârșit cariera în filme de genul *From Russia with Love*, în care, cu un cuțit în pantof, vrea să-l omoare pe James Bond, alias 007. Dar, tot pe la sfârșitul carierei, face și rolul minunat – și, pentru ea, nu necaracteristic – al contesei proxenete din *The Roman Spring of Mrs. Stone* al marelui scriitor Tennessee Williams în care îl procură pe un foarte tânăr și foarte frumos Warren Beatty – cu un fel de accent în engleză despre care el credea că este italian – pentru Doamna Stone, jucată de minunata Vivien Leigh.

Mă întrebam mereu de ce Brecht care, cu ajutorul genialului regizor Erwin Piscator, a revoluționat tehnica

teatrului modern, s-a limitat la asemenea piese de propagandă banală cu durabilitate foarte limitată. Se pare că la începutul carierei sale, acest om foarte ambițios s-a decis în mod explicit să devină cel mai mare scriitor din istoria culturii europene. Zicea el, că cel mai profund conflict e cel dintre capitalism și comunism și era convins că victoria va fi a comuniștilor. Deci dacă deja înainte de victorie ar fi el primul care să scrie piese cu tendințe clare de propagandă comunistă, atunci, după victorie, în eternitate, va fi celebrat ca îngerul vestitor al erei noi. Nu era Brecht un comunist convins, ci numai un oportunist extrem. Biografiile lui descriu această strategie surprinzătoare, calculată în toate detaliile ei și chiar mărturisită de Brecht.

După război, Brecht s-a mutat în Germania de Est. Era el oportunist, dar prost nu era. În 1953, în timpul răscoalei muncitorilor din Berlin, a refuzat în mod laș să-i sprijine pe „proletarii revoluționari” și pentru asta a fost răsplătit cu un premiu Stalin în 1954. Günter Grass a scris *Die Plebejer Proben den Aufstand* (Plebeii repetă răscoala), o piesă excelentă despre acest episod rușinos din viața lui Brecht.

La Brecht totul era bazat pe postulatul că ideile politice pe care le prezenta și reprezenta vor garanta imortalitatea pieselor sale. Dar prea multă politică poate distruge orice operă de artă. Până și William Shakespeare, pentru a intra în grațiile reginei Elizabeta a Angliei, a scris piese istorice în care Casa Tudor e prezentată într-o lumină mult mai bună decât merită, iar dușmanii apar ca niște criminali. Dar reputația lui Shakespeare nu se bazează pe *Henry VIII*, ci pe *Hamlet*, *King Lear*, *Othello*, *Romeo and Juliet*, *The Merchant of Venice* etc... piese care abordează teme de bază ale existenței umane. Este, cred eu, un fapt indisputabil că romane sau piese de teatru cu intenții politice oricât de bine justificate și actuale la momentul scrierii, nu supraviețuiesc atât de bine ca acelea care îndrăznesc să intre în temele de bază ale existenței. Exemplu: Sinclair Lewis vizavi de Vladimir Nabokov. Până

și un om atât de angajat politic ca Gabriel García Márquez a recunoscut acest fapt și din capodoperele sale (de exemplu din *Amor pe timpul holerei*) exclude politica.

Precum spuneam, l-am văzut pe scenă pe marele actor de cinema Dustin Hoffman. De fapt am văzut pe scenă multe vedete ale ecranului: Danielle Darrieux, Michèle Morgan, Bernard Blier, Bulle Ogier, Claudette Colbert, Elizabeth Taylor, Richard Burton, Margaret Rutherford, Liv Ullmann, Anthony Hopkins, Sir Ralph Richardson, Lauren Bacall, Alan Bates, Al Pacino și alții. În general nu sunt capabili de a te angaja nici pe departe așa de intens ca pe ecran, când camera de filmat se concentrează asupra lor. Tehnica actorului de teatru nu are aproape nimic de a face cu cea a actorului de cinema.

Sunt excepții și de la regula aceasta și, în experiența mea, toate se referă la voci captivante. Asta am văzut-o, ori, mai precis, am auzit-o cu Oskar Werner și cu marea actriță ex-nazistă Paula Wessely la Viena, cu Sir John Gielgud și Jessica Lange pe Broadway, și la Paris cu trei actori francezi: Pierre Fresnay, Elvire Popesco și Edwige Fenech, cea mai fascinantă actriță de teatru pe care am văzut-o vreodată. Pierre Fresnay avea o voce baritonală care curgea ca mierea și producea un efect poetic care te captiva. L-am văzut în *Ross*, o piesă neremarcabilă de-a lui Terrence Rattigan despre viața aventurierului T.E. Lawrence. Pe Elvire Popesco am văzut-o când era deja foarte bătrână. Își cumpărase teatrul Marigny, lângă palatul *de l'Élysée* al președinților Franței, și se zicea că locuia într-un apartament amenajat pentru ea în spatele scenei acestui teatru. Era protagonistă în *La Voyante*, o piesă-vehicul scrisă special pentru ea. A venit cu mine și nevasta mea care abia pricepe câteva cuvinte în franceză, dar i-am spus: „Dacă vrei să mă înțelegi pe mine, trebuie să vezi această eroină a mea. Dacă nu-ți place, poți pleca după actul întâi”. Piesa era de o tâmpenie rară, o clairvoyantă foarte bătrână – parte a contractului între actriță și dramaturg – își pierde clairvoyanța și prezice unei tinere femei că amantul ei va muri, nedându-și seama

că este vorba de propriul său fiu iubit. Dar Elvire Popesco știa cum să-i fascineze pe spectatori. Cu accentul ei românesc – parizienii adoră accentele „exotice” – femeia aceasta de vreo optzeci de ani te fermeca. Nevasta mea înțelegea povestea în linii mari și a intrat sub influența atât de dominantă a actriței încât nu a putut pleca după actul întâi, a rămas până la sfârșit. Se pricepea și la afaceri Mme Popesco: restul distribuției erau actori necunoscuți, deci ieftini, cu excepția prietenei clairvoyantei, jucată de Pauline Carton, o comediană destul de cunoscută la Paris, dar deja bătrână și ea și, ca atare, venind la preț redus.

Noi locuiam la vreo sută de metri de teatru, pe *rue de l'Élysée*, în apartamentul unchiului meu lugojean Philippe, pe vremea aceea deja un portughez foarte bogat. Din salonul apartamentului se putea vedea direct în camera de dormit a președinților Franței. Este o adresă foarte exclusivă. Unchiul meu a cumpărat casă, deși toate apartamentele erau închiriate pe prețuri foarte joase. Un apartament însă era liber, deși fusese și el deja închiriat procurorului general al Franței. Guvernul voia ca toate casele de lângă palatul prezidențial să fie ocupate de înalți funcționari ai Republicii. Doar trei din vreo douăsprezece case pe *rue de l'Élysée* mai erau în proprietate privată: casa aceasta, casa celebrului croitor Pierre Cardin și casa baronului Rothschild. Unchiul meu, un avocat absolvent al Sorbonnei, s-a uitat la legile relevante și a găsit una care îi dădea proprietarului casei dreptul de a ocupa oricare apartament gol. A intrat în apartamentul gol, a pus un pat, o masă și două scaune în el și, în ziua următoare, când a sosit procurorul general al Franței cu mobilele sale în camioane, nu în căruțe cu cai ca la Timișoara, unchiul meu i-a refuzat intrarea în apartament. În ziua următoare, în mare furie, procurorul general al Franței i-a intentat proces unchiului meu. Niciun avocat parizian nu voia să aibă ceva de-a face cu un asemenea proces. Dar s-a găsit o avocată foarte celebră, care se specializase în reabilitarea foștilor colaboratori cu nemții. Din cauza tacticilor procurorului general în unele din aceste procese, ea îl ura

pe domnul procuror și voia să se răzbune pe el. Era o avocată atât de versată încât a reușit să câștige procesul pentru unchiul meu. Avocata aceasta era poate cea mai urâtă femeie pe care am văzut-o vreodată. Se zice că după un accident de mașină, câțiva ani mai târziu, cu noile cicatrici a devenit ceva mai frumoasă. Era căsătorită cu un *bon-vivant* pe care-l instalase într-o tutungerie de lux pe *rue de la Paix*. Printre clienții ei se număra și marele actor de cinema Michel Simon. Era o femeie foarte inteligentă și era o adevărată plăcere să discuți cu ea. Tutungiul era și el un bărbat foarte simpatic.

Cu ocazia primei mele vizite în Franța, în 1961, în vara de după doctorat, mi-a oferit doamna avocată transportul în Mercedesul lor de la Lisabona la Paris. Am intrat în Franța prin Saint Jean de Luz, venind de la San Sebastián. Primul mare oraș din Franța prin care am trecut a fost Bordeaux. M-au invitat la prânz într-un celebru restaurant bordelez, la periferia orașului. M-au introdus în bucătăria franceză, a fost fantastic. Venind de la Timișoara, nu-mi închipuisem că se poate mânca așa de bine în afara casei. Cu fiecare farfurie nouă venea și un vin nou. Deși am băut mai puțin de jumătate din cât băuse tutungiul, eram beat. Când, la sfârșitul prânzului, a venit momentul pentru o cafeluță, tutungiul m-a întrebat dacă știu ce este un Armagnac:

„Oui, e est une espèce de cognac, n'est ce pas?”

„Garçon, un Armagnac pour monsieur, pour lui montrer que l'Armagnac n'est pas une espèce de cognac”.

După un minunat Armagnac, am început să cânt arii de operă și, cu ajutorul chelnerului, m-au plasat în spatele Mercedesului, unde am adormit imediat. Am dormit tot restul călătoriei, care, har Domnului, nu s-a terminat în vreo groapă undeva pe drum, deși șoferul tutungiu era și mai beat decât mine. Era deja întuneric și străluceau luminile „orașului lumină”. Am coborât la Rond Point, pe Champs-Élysées, și de acolo am mers pe jos, cu geamantanul greu de piele, până în rue de l'Élysée.

Această primă vizită la Paris s-a desfășurat mult

peste așteptările unui timișorean romantic. Pe o plajă portugheză, înainte de a veni la Paris, am întâlnit o pariziancă, Mlle B. Nu mi-a permis nimic pentru că nu mă credea destul de „*sérieux*”. Dar, fiind invitat să țin niște prelegeri la campusul Orsay al Sorbonnei, am venit în vizită la Paris și așa am devenit destul de *sérieux* pentru Mlle B. A doua sau a treia noapte, a venit la mine, în apartamentul de pe rue de l'Élysée. Dimineata s-a sculat pe la cinci ca să ajungă acasă la timp, ca să se mai culce fără a fi descoperită de mama ei. Eu m-am întors în pat, să mai dorm. Pe la șase a intrat cineva în cameră: era portăreasa (avea cheia apartamentului), o picantă franțuzoaică „mai bătrână”, avea vreo treizeci de ani, și s-a culcat lângă mine, „*Faisons ce que vous avez fait avec la demoiselle blonde*”. Și iată-mă din nou în acțiune. Pe la opt pleacă și portăreasa, eu mai dorm puțin și, pe la zece, bate cineva la ușă. Era o femeie de vreo patruzeci și ceva de ani, o fostă amantă de-a unchiului meu, care voia și ea să studieze metodele erotice ale timișorenilor. *Hélas!* Am convins-o să rămână *hors lit* și am dus-o la o mică cafenea *de l'autre côté de la rue du Faubourg Saint Honoré*. Nu se cunoștea încă espresso la Paris și am comandat niște *cafés filtres avec leurs brioches*. *Vraiment délicieux Messieurs de Maupassant et Schnitzler!*

Cam ca în minunata nuvelă schnitzleriană *Reigen*, sursa capodoperei lui Max Ophuls, *La Ronde*, continuă și această poveste. La Orsay m-am împrietenit cu un fizician neamț, K., cu care Mlle B. i-a făcut cunoștință unei prietene de-a ei, și desfrânarea noastră *à quatre* a fost demnă de orașul în care se desfășura. Trei ani mai târziu, K. și cu mine eram ambii membri ai Institutului for Advanced Study la Princeton. Ne evitam cu grijă. Totuși, într-o zi s-a întâmplat ceea ce nu se putea evita și un colaborator coreean de-al meu a decis să ne prezinte. Amândoi priveam podeaua și pretindeam că nu ne cunoaștem. Când coreeanul a trebuit să iasă, am început să râdem și unul dintre noi a sunat *le thème du jour*:

„Acum sunt căsătorit și nu mai... Mă-nțelegi...”

„Și eu sunt căsătorit și nici eu...” și am râs din nou.
„Nevasta mea este psihologă”.

„Și nevasta mea este psihologă...”

Am devenit buni prieteni toți patru. Mlle B., la *poveretta*, fusese de mult uitată. Ce minunată este tinerețea! Nu-i adevărat, domnule fost malagambist?

Dacă tu aveai probleme din cauza „Matei gambe”, problemele mele veneau din cioc. Când eram la prima convocare, în cazarma din Cetate, la Timișoara, mi-am lăsat prima mustață și am început să fumez, acțiuni tipice pentru un băiat de optsprezece ani. Dar nefiind prea îndemânatic, de fiecare dată, odată cu țigareta îmi aprindeam și mustața. Nu puteam continua pe calea aceasta și așa m-am decis ca mustața să rămână și la dracu’ cu țigarele. În locul lor mi-am lăsat un cioc. Combinația cioc-mustață era ideală pentru fete. Aveam nevoie de o fotografie pentru nu știu ce și m-am dus la atelierul fotografic de pe Corso, de lângă Catedrală. O femeie drăguță m-a dus în spatele magazinului unde „lumina se putea regla” în mod artistic. După ce m-a fotografiat, m-a rugat să-mi dezbrac cămașa pentru că voia ea să facă o „fotografie artistică” pe gratis. După cămașă a venit și restul. Mai am aceste fotografii artistice și amintirile plăcute ale unei după mese în care s-a reglat nu numai lumina.

Cum știi, comuniștii nu se prea interesau de arta fotografică. Așa se explică de ce UTM-ul din Facultatea de Electrotehnică a Politehnicii a ținut o ședință în care s-au discutat tendințele subversive de „cosmopolit” ale lui Peter Freund. Spre norocul meu, numărul utemiștilor dedicați era foarte mic, poate chiar egal cu zero. Așa se face că după această ședință în care s-a propus eliminarea mea de la Politehnică, știind că eu nu eram membru UTM, au venit la mine vreo trei colegi să mă avertizeze. În același fel în care orice croitor ți-ar fi putut corecta malagambismul, orice bărbier îmi putea elimina tendințele cosmopolite și în ziua următoare m-am dus la cursuri fără cioc și fără nici măcar un fir de mustață, cu eliminarea mea pusă în acest

fel *ad acta*.

Dar fiindcă nu vreau să dau ocazie unor acuzații de pornografie, am să renunț la povestirea tuturor amintirilor legate de personajele evocate mai sus.

Acum voi răspunde la îngrijorarea ta în legătură cu difuziunea mondială a culturii române. În ceea ce privește pictura și sculptura nu e nicio problemă. Toată lumea recunoaște pe Constantin Brâncuși ca părinte al sculpturii moderne și unul dintre cei mai mari sculptori ai tuturor timpurilor. E adevărat că pe aici puțini își dau seama că e vorba de un român: numele se mai și pronunță *à l'italien*, Bran-cu-zii, și la muzeu mulți cred că e vorba de vreun imigrant italian din New Jersey. În pictură este marele surréalist Victor Brauner, iar în arhitectură marele reprezentant al artei deco Marcel Iancu. Deși păărăginite, clădirile bucureștene ale lui Iancu ar putea fi restaurate și ar atrage turiștii. și apoi mai este fondatorul mișcării Dada, Tristan Tzara. În film, e adevărat că nu prea e de simțit vreo prezență românească, dar industria cinematografică română este mică pe lângă cea a celorlalte țări europene, nemaivorbind de Hollywood.

În literatură, autori români sunt cunoscuți, dar în proporții diferite depinzând de locul în care îi cauți. Să-l lăsăm pe Eugène Ionesco, care, *hors concours*, este unul din cei mai celebri autori mondiali. În Franța îi vei găsi atunci bine cunoscuți pe Mircea Eliade, pe Emil Cioran, și pe Panait Istrati. Din contră, în SUA, niciunul din ei nu este prea bine cunoscut, dar în ultimul timp, datorită jurnalului său din timpul războiului, a devenit destul de celebru Mihai Sebastian. Mircea Eliade este renumit aici pentru contribuțiile sale fundamentale la istoria religiilor.

În literatură, nobelismul nu înseamnă mult. Lista celor neprimiați este mult mai prestigioasă decât cea a laureaților. De exemplu, șirul neprimiaților Leo Tolstoy, Marcel Proust, Franz Kafka, F. Scott Fitzgerald, este cu mult mai venerabil decât cel al laureaților Bjørmstjerne Bjørnson, Paul Heyse, Rudlof Eucken, Dario Fo etc... Cine ar prefera să vadă o piesă de laureații Gerhard Hauptmann

sau Maurice Maeterlinck, când ar putea să vadă una de Tennessee Williams, Arthur Miller sau Tom Stoppard? Situația indispuie, dar nu trebuie să îngrijoreze.

În ceea ce privește difuziunea în apus a literaturii române, de ce nu se ia *în România* inițiativa traducerii în engleză, *lingua franca* de azi, a romanelor și poeziilor românești și a pieselor românești de teatru? Atunci, cu ceva metode de marketing moderne, s-ar putea, cred eu, rezolva problema aceasta. Poate sunt naiv, dar, în orice caz, obstacolele ideologice ale trecutului au fost demontate. Polonezii, cehii, sârbii, până și albanezii au rezolvat problema, „*până și chiar Austria-și are faliții săi*”.

Văd că te îngrijorează aparentul monopol american în muzica populară și în cinema și sprijini măsurile protecționiste luate în Europa. Monopolul mă disturbă și pe mine, dar sunt împotriva protecționismului, rămân „*liber-schimbist*”. Problema nu este vreun complot de sorginte americană. Problema este că mecanismul de producere a artei s-a schimbat în mod radical.

Pe vremuri, papi și cardinali plăteau pictori să picteze sfinți și scene biblice, pe când regi și principii comandau portrete și scene de glorie. Pictura era o artă foarte elitistă. Muzica era și ea compusă pentru slujbele din biserică (Bach, Mozart, Beethoven, Verdi...), sau pentru distracția monarhilor (Lully, Rameau, Haendel, Mozart, Wagner...) și a aristocrației (Bach, Mozart, Beethoven...) În secolele XIX și XX burghezia bogată îi sprijinea și ea pe compozitori (Schubert, Schumann, Brahms, Verdi, Rossini, Mahler, Richard Strauss, Berg...) În majoritatea cazurilor se compunea pentru un public sofisticat, priceput într-ale muzicii, de fapt un public care-și cumpăra note muzicale și cânta noile compoziții în saloanele sale. Natural, erau și excepții, ca de exemplu când din loja imperială împărateasa Sfântului Imperiu Roman, asistând la premiera operei serii, *La Clemenza di Tito*, a lui Mozart – cu ocazia încoronării în 1791 a soțului ei, a împăratului Leopold II, ca rege al Boemiei – a denunțat spectacolul ca „*una porcheria tedesca*”. În

general însă, se poate afirma că sponsorizarea operelor de artă de către cel mai educat și mai rafinat segment al societății este în mare parte responsabilă pentru calitatea excepțională a artei europene.

Odată cu invenția gramofonului, a cinematografului, a radioului și a televiziunii acest mecanism de cultivare a artelor s-a terminat și a fost înlocuit cu un nou mecanism în care iubitorii muzicii nu mai merg acasă să cânte la pian ce au auzit în sala de concert, ci să asculte la gramofon sau ipod un CD al piesei lor favorite. Nu se mai cumpără note muzicale, ci plăci sau CD-uri și nu mai prosperă compozitorul sprijinit de ducele X sau principesa Y, ci acela care are un *hit* popular cu băieței și fetițe de treisprezece ani care îi cumpără milioane de CD-uri. În cele din urmă, compozitorul este onorat cu un disc de aur sau chiar de platină. Este o transplantare perversă a democrației în domeniul artistic, un domeniu în esență elitist ca niciun altul.

Dar nu este nimic de făcut. Cei interesați de arta „înalță” sunt în minoritate, de fapt într-o minoritate micuță, dar, din fericire, o minoritate bogată. Dacă ei vor să-și mai asculte Mozartul și Mahlerul lor preferat și vor să sponsorizeze marii compozitori ai generației noi, ca lugejeanul György Kurtág (educat la Timișoara de marea profesoară de pian Magda Kardos și de profesorul de compoziție și teorie muzicală Max Eisikovits), englezul Thomas Adès sau finlandeza Kaija Saariaho, atunci, în loc de \$10 pentru un CD, trebuie să cheltuiască \$150 pentru un bilet de operă sau de concert. Dar \$150 este o sumă mare pe care cei tineri preferă să o dea pe CD-uri, pe ceva marijuana și pe niște prezervative și astfel cele trei mii de locuri de la Orchestra Hall sau Metropolitan Opera sunt ocupate de babe cu părul alb sau colorat cu un *soupçon* de vopsea albastră, și de moși cheli. Când vor fi murit aceștia, poate concertul simfonic și spectacolul de operă, ambele instituții ale secolului XIX, vor fi înlocuite definitiv cu concertul rock. Ieri, pe plaja Copacabana, cu ocazia carnavalului din Rio de Janeiro, grupul Rolling Stones a

dat un concert public la care au venit un milion și jumătate de spectatori!

Protecționismul cultural european este mai mult un paliativ decât o cură. *En flânant „sur les grands boulevards”*, junimea pariziană ascultă pe iPod-uri hip-hop-ul autentic american și nu imitația locală care-i place mai mult domnului Renaud Donnedieu de Vabre, *licencié es sciences économiques*, ministrul francez al culturii. Singura soluție adevărată ar consta într-o reunire a „înaltei” și a „joasei” culturi, ca pe vremuri, când, în ziua de după premiera *Nunții lui Figaro*, toată Praga cânta „*Non piu andrai*”, iar, în dimineața de după premiera mondială cu *Rigloletto*, toate flașnetele venețiene cântau „*La donna è mobile*”. Dacă așa ceva mai este posibil, rămâne de văzut.

Aceste măsuri protecționiste îmi aduc aminte de panica francezilor acum vreo treizeci și ceva de ani, când se prorocea că sfânta limbă franceză este pe cale de a fi distrusă de neologisme. Academia Franceză a decretat că anumite cuvinte englezești, ca *weekend*, trebuie evitate cu orice preț și, deci, nu se pot folosi în reclame și ziare. N-a funcționat, pentru că o limbă este un organism viu și viața nu se poate decreta. Ungurii au o problemă asemănătoare. Cu toate neologismele permise, în curând această limbă ugro-finică izolată ar fi de nerecunoscut. Așa se întâmplă că pe ungurește cuvântul pentru cinematograful are șase silabe și nouăsprezece litere. Dar și în românește, în fizică se importă multe cuvinte englezești. Teoria coardelor nu se mai cheamă teoria coardelor, ci teoria stringurilor. Limba engleză nu are niciun fel de rezerve în această privință, dimpotrivă, este mândră de importarea, corectă sau incorectă, a cuvintelor străine. În englezește, radiația de frânare se cheamă *bremsstrahlung*, deoarece englezii și americanii au aflat despre această radiație din revistele nemțești, pe vremea când Germania mai era în fruntea cercetării în fizică. Pe aici, unei comode i se zice „*a bureau*”, probabil pentru că se pot găsi comode în birourile francezilor.

Acum, fără îndoială, limba engleză vorbită în SUA este limba cea mai importantă, cu penetrare universală. Această universalitate se datorează faptului că o vastă majoritate a invențiilor tehnice pe care le folosim în viața cotidiană vine de pe aici. Engleza fiind atât de importantă, introducerea neologismelor din engleză este la modă în toate celelalte limbi. Folosești un cuvânt englezesc și pari expert. Dar de îndată ce o altă țară ar prelua locul dominant în tehnologie, toate limbile s-ar goli de aceste neologisme de origine engleză și s-ar umple cu noi neologisme importate din limba noii forțe tehnologice. Cu cultura ar fi cam la fel. Dacă computerul (neologism!), CD-ul (neologism!), și iPod-ul (neologism!) n-ar fi fost inventate în SUA, ci în Rusia, atunci în loc de hip-hop (neologism!) s-ar dansa gopakul (neologism!) peste tot și M. de Vabres ar reglementa numărul de gopakuri care se pot difuza pe oră la Paris.

În procesul de globalizare este esențială existența acestei limbi universale în care putem comunica toți. Ea nu poate fi ceva artificial, ca de exemplu Esperanto, care, în comparație cu o limbă vie, e ca un robot primitiv față de un om. Limba universală nu trebuie nici măcar să fie aceeași tot timpul. Așa cum spuneam, azi vorbim englezește și mâine, cine știe? Dar, împreună cu limba universală, fiecare popor va continua să folosească și limba sa maternă. Limba maternă este singura folosită în situații intime, în situații în care se exprimă emoțiile omenești fundamentale, pasiunea, dragostea și ura. Nu degeaba, când Lord Darlington își declara dragostea pentru Lady Windermere în piesa lui Oscar Wilde, explică el pe englezește, *„Between men and women there is no friendship possible. There is passion, enmity, worship, love...”* (Între bărbați și femei nu este posibilă prietenia. Doar pasiunea, dușmănia, adorația, iubirea...)

Mă tem că, de data asta, în acest răspuns, am încălcat anumite teritorii încercuite cu lumini roșii. Scuză-mă dacă te jenează. Ca explicație, m-a fascinat întotdeauna cum forțele naturii sunt mult, mult mai puternice decât

forțele oricărui sistem politic sau social, așa că viața intimă este cam aceeași peste tot. În ultimul rând plăcerile și durerile cele mai adânci le extragem din această viață intimă, iar ea este un factor esențial în realizarea Fericirii unui om. Dacă din motive de „bun gust” se evită discuția ei, atunci sinceritatea este în pericol și, după părerea mea, nu se mai poate înțelege nimic.

R.C.: Nu e cazul să-ți faci griji din cauza unei eventuale acuze de pornografie. Scăpată din canoanele coercitive ale „socialismului multilateral dezvoltat”, literatura română jună, respectiv generațiile „nouăzeciștilor” și „miiștilor” – noi, acum, suntem organizați pe căprării de câte un deceniu! – și mai vârtos fetele, doamnele și domnișoarele desantului, s-au „emancipat de pudoare” și se dedau frenetic la un exhibiționism literar porno-sexist, într-un limbaj de o obscenitate atât de *hard*, încât, citindu-le, ți s-ar ridica măciucă puținul tău păr. Pe lângă textele lor, evocările tale nu sunt decât niște dulci și benigne picanterii. Așadar, *passons...*

Îmi atribui îngrijorări pe care nu le am. E vina mea, m-am exprimat, probabil, confuz. Nu mă îngrijorează accesul nostru aproape nul, în orice caz dificil, pe piața culturală internațională, ci mă irită și mă deprimă delăsarea, lipsa de pricepere, de interes, de vocație (după caz!) în a ne propaga și susține valorile. Mai ales în a le propaga, pentru că de susținut, odată propagate și dacă sunt autentice valori, se susțin ele singure. Exemplele sunt tocmai cele pe care mi le-ai dat tu, ca și când ai fi vrut să mă încurajezi. Sunt nume de artiști iluștri, care s-au impus singuri, dar *după* ce s-au stabilit în Occident. Problema e însă de a ajunge la acel nivel de profesionism și civilizație care să ne îngăduie să ne impunem de aici, din interior înspre lumea largă, fără a fi nevoiți să aspirăm spre alte orizonturi pentru a ne face cunoscuți. Dar se pare că acest deziderat va deveni caduc în perspectiva integrării în UE și a globalizării, când, din fericire, circulația artiștilor va intra în ordinea firească a lucrurilor, nemaifiind percepută

ca un autoexil.

Tu sugerezi, ca soluție a unei eficiente difuziuni, traducerea în engleză, ca un prim pas, conjugată cu un marketing competent. Indiscutabil, absența acestui gen de marketing a devenit azi de neimaginat. Doar că noi, în domeniul culturii în general și în cel al literaturii, în special, nu avem încă profesioniștii care să-l asigure. Instituția impresariatului literar e încă necunoscută pe aici. Iar traducerile, întâi în engleză, desigur, ar fi o idee, cu condiția ca ele să fie făcute nu de noi, ci de vorbitori nativi ai englezei, așadar de persoane calificate care *simt* pulsul englezei actuale și nu traduc într-o limbă academică sau tehnică, de manual. Aici și-ar avea locul acele relații *fair*, reciproc avantajoase, cu lumea traducătorilor străini, acele burse și case de creație pentru ei, de care aminteam înainte și pe care alții le au de mult, cu evidente foloase pentru culturile lor.

Nici măcar Nobelul care se încăpățânează să ne ignore nu-mi provoacă îngrijorări. Sunt într-un totu de acord cu tine că prestigiosul premiu și-a pierdut prestigiul, cel puțin în plan literar, și că a ajuns să se acorde după criterii obscure, străine de considerentele axiologice, singurele care l-ar legitima. Cu atât mai mult mă deprimă spectacolul de cras provincialism al jelaniilor recurente pe această temă. Ca și cum toate ar fi OK și numai Nobelul ne-ar mai lipsi pentru a fi omologați în *high-life*-ul culturii. Lucrurile au început să se miște totuși în artele vizuale și cinematografie, în literatură însă, drumul spre recunoașteri internaționale e încă lung și greu practicabil.

În ceea ce privește soarta limbilor naționale în condițiile globalizării galopante, perspectiva mi se pare cețoasă. Sau, mai bine zis, imprevizibilă. Sigur că, în acest context, impunerea și acceptarea unei limbi de comunicare universală, cum devine sau a devenit deja engleza, este esențială. Plauzibilă rămâne și ipoteza ca, peste un timp, limba comunicării universale să fie alta, din motivele pe care le-ai numit. Există și precedente: a avut acest rol latina, apoi franceza, acum engleza. Oricare ar fi însă

această limbă, cert este că ea exercită o influență deloc neglijabilă asupra limbilor naționale. Dădeai exemplul maghiarei, dar, în măsură și ritmuri diferite, această presiune e suportată de toate limbile și este continuă. Cauzele care au dus la ratatele măsuri protecționiste din Franța, în urmă cu vreo treizeci de ani, există și azi. Nu mai departe decât ieri (3 martie 2006), am dat în revista „România literară” peste o scrisoare a lui Ghislain de Diesbach care acuza ceea ce pare a fi deriva de azi a limbii franceze. *„Ceea ce este neliniștitor - zice el - este declinul din ce în ce mai rapid al limbii franceze, masacrată de speakerii [sic!] de la radio sau de la televiziune, respectiv de personaje oficiale, de la simplul funcționar la ministru, fără a mai vorbi de profesorii de litere, care când îți scriu fac cel puțin trei greșeli de ortografie sau de sintaxă în scrisorile lor”*. Bine, dar asta este exact situația în care se află acum limba română. Aici însă nu mai e vorba doar de anglicizare, iar distincția se cere făcută. Când domnul ministru zice „dispoziția care am dat-o” (corect: „pe care...”), iar crainica de la radio sau tv zice „doisprezece hectare” sau „remușcări de conștiință”, sau „spirit de glumă”, chestiunea ține de ignoranță, *vulgo* prostie. Acesta da, ar fi un motiv real de îngrijorare pentru că își are rădăcinile în starea deplorabilă a învățământului românesc, care n-a mai reușit să se redreseze nici până azi, după dezastrul „reformei” proletare din 1948. Și n-a reușit din cauză că în fruntea sa au fost instalați doar indivizi incompetenți, selectați, până în 1989, după criterii de obediență ideologică, iar de atunci încoace după criterii politicianiste, clientelare. Când în fruntea ministerului au parvenit și oameni competenți, cum a fost timișoreanul Mihai Șora sau clujenii Andrei Marga ori Mircea Miclea, reformele reale pe care au încercat să le inițieze au speriat atât de tare dinozaurii și dăscălimea conservatoare, plafonată, efectiv reacționară, care e, vai, majoritară, încât repede au fost schimbați și totul a recăzut în inerție. Îngrijorător aici e că toate astea determină și favorizează proliferarea prostiei în proporții de masă. Cauza ultimă e o

mentalitate vetustă, incompatibilă cu realitățile celui de al 21-lea veac, iar eradicarea ei e o chestiune de durată. Suntem în situația poporului ales, pe care, odată scăpat din robia lui Faraon, Moise a trebuit să-l învârtă vreme de patruzeci de ani prin pustie până când, prin stingerea vechii generații, a devenit apt de o altă viziune asupra stării de libertate, pentru a putea păși pe Pământul Făgăduinței.

Anglicizarea în sine, care acționează în alt plan, nu e un motiv de îngrijorare, deși îi transpune pe mulți într-o stare de patriotică alarmă. În urmă cu vreo doi, trei ani, s-a încercat și la noi, exact ca în Franța, impunerea unei legi protecționiste. S-a și invocat, ca argument, precedentul francez. S-a stârnit mult zgomot și, până la urmă, cum era și firesc, n-a ieșit nimic. Vorba lui Seneca: „*Sacra populi lingua est*”. E sacră pentru că se autolegiferează ca o entitate rațională, neîngăduind reglementări *ad hoc* și din afară. Dar ea, „limba poporului” simte că *weekend* e mai economic decât „sfârșit de săptămână” și de aceea, oricât de patriotic ne-am indigna, până la urmă va sfârși prin a se integra organic în limba română, ajutat și de extraordinara ei capacitate de asimilare a neologismelor.

În fine, protecționismul în domeniul limbii e inaplicabil, iar în cel al invaziei subculturii nu e decât, cum spuneai, un paliativ. Din păcate, „cel mai educat și rafinat segment al societății” e astăzi prea puțin preocupat de cultura majoră și repede tentat de a încuraja subcultura și kitschul. Subcultura a devenit un fenomen divers și global, iar cea americană nu strică fluenta revărsării decât prin debit, prin cantitate. Altfel, întreg fenomenul se poate defini prin aceeași determinare consumistă și prin aceeași derivă pe apele unei viziuni mizerabiliste, ca pe un fel de Mare a Sargaselor. Soluția sugerată de tine, a reunirii „înaltei” și „joasei” culturi, e frumoasă, dar mi se pare utopică. Cine s-o facă? Și cum? Nu știu. N-am la îndemână nicio altă soluție, nici măcar utopică. Dimpotrivă, împărtășesc amărăciunea lui Kurt Masur, al cărui nume sunt sigur că ți-e prea bine cunoscut de vreme ce e

dirijorul Filarmonicii din New York. El constata într-un interviu televizat, după un concert la București, că Europa nu mai are nicio apetență pentru muzica clasică. Spre deosebire de Asia, a cărei deschidere spre cultura europeană a devenit prodigioasă. Din ce în ce mai mulți instrumentiști asiatici au devenit virtuozii ai orchestrelor din Europa și America. Și dădea exemplul China, unde în jur de zece milioane (!) de tineri studiază un instrument. Să sperăm oare dintr-acolo o resuscitare a culturii „înalte”?

Oricum, actualele resentimente ale europenilor față de America nu-și au sursa doar în invazia subculturii americane. S-au acumulat până azi suficiente motive de mefiență față de bunele intenții ale SUA și de antipatie față de inițiativele și stările pe care le întreține, parcă spre a nu se lăsa mai prejos de Rusia – de la refuzul de a semna convenția ecologică de la Kyōto până la stările dubioase de lucruri din lagărul de la Guantánamo, de la intervenția din Irak, percepută de mulți parteneri europeni ca intempestivă, până la pretenția ca militarii americani care au comis infracțiuni pe teritoriul altor țări să nu poată fi inculpați în conformitate cu legile acelor țări. Acestea și încă destule altele sunt niște efecte punctuale de ultimă oră. Ele au însă precedente, determinări și rădăcini într-un trecut mai mult sau mai puțin îndepărtat, pe care eu nu mă simt competent să-l explorez, pe când tu, grație faptului că n-ai fost rupt de restul lumii, presupun că deții o perspectivă calificată și coerentă pentru a încerca o asemenea investigație a regretabilelor tensiuni euro-americane.

P.F.: Atmosfera anti-americană în Europa de azi este ușor și, în același timp, greu de înțeles. Aș zice că tensiunea transatlantică se poate reduce în primul rând la atitudinea diferită față de timp pe cele două maluri ale oceanului. Europa – cu rădăcini adânci într-un trecut cu epoci controversate sau de-a dreptul rușinoase, ale căror consecințe n-au fost nici pe departe digerate – se concentrează pe un viitor de la care își așteaptă o nouă

identitate, o nouă tinerețe și un rol potrivit în afacerile lumii. Din contră, Statele Unite ale Americii, cu un trecut, în comparație, destul de scurt, nu se concentrează nici pe trecut, nici pe viitor, ci pe prezent, într-un efort imens de a-și păstra rolul de lider mondial cu care s-au obișnuit în secolul XX, „secolul american”.

De ce au izbucnit aceste tensiuni acum și nu cu cincizeci de ani mai devreme sau mai târziu? Pentru că războiul rece, ultima fază a tragicelor și idioatelor războaie mondiale – specialitate *de la maison* a culturii apusene – s-a terminat acum vreo cincisprezece ani și toată lumea se află încă în proces de a se rearanja, de a se globaliza.

Războiul rece cu toate tragediile sale, cu gulaguri, cu dictaturi feroce, cu confruntări aproape fatale, a jucat în mod paradoxal și un rol pozitiv. Cu echilibrul nuclear dintre cele două mari puteri, multe conflicte serioase între popoare, în toate părțile lumii, au fost suspendate, deoarece ar fi putut declanșa al treilea război mondial, un război nuclear. Străvechiul conflict între Islam și Creștinătate părea a se fi stins. După căderea Imperiului Otoman, multe țări islamice au devenit protectorate sau colonii ale puterilor europene. Prin anii '50 „eliberarea” acestor colonii a ajuns la modă și țările astfel „eliberate” se aliniau în grabă fie cu una, fie cu cealaltă din cele două mari puteri, pentru a obține „protecție”. Ambele mari puteri știau *cât* își pot permite fără a declanșa apocalipsul. Cu destrămarea Uniunii Sovietice în 1991, războiul rece s-a sfârșit și toate fostele state clientelare – nu numai cele islamice – ale marilor puteri se aflau acum sub guverne care puteau să-și urmeze propriile agende. În acest mod s-au revigorat multe conflicte ascunse sub conflictul suprem al războiului rece.

De exemplu, toată lumea zicea că după moartea mareșalului Tito, Iugoslavia va avea un război civil. Totuși, când a murit acest dictator, nu s-a întâmplat nimic, deoarece armata roșie mai avea baze în țările vecine și un război civil iugoslav ar fi fost un pretext minunat pentru o invazie „frățească” stil Ungaria-1956 sau Cehoslovacia-

1968. Dar din momentul în care URSS s-a destrămat și armata roșie s-a retras, acest război civil iugoslav a devenit iminent. Cauzele sale sunt de-a dreptul uimitoare. Pe de o parte iugoslavii catolici (croații și slovenii) se războiesc cu cei ortodocși (sârbii), în ultima fază a unui conflict început de împăratul roman Dioclețian când, în palatul său de la Spălatum (Splitul croat de astăzi), a împărțit Imperiul Roman într-o parte răsăriteană, care a devenit ortodoxă și una apuseană, care a devenit catolică. Pe de altă parte, toți creștinii se bat cu musulmanii bosniaci și kosovari, de fapt slavi și ei, dar slavi care pentru „protecție” s-au convertit la Islam, sub jugul otoman. Două imperii de mult dispărute și-au lăsat urmele nefaste în Peninsula Balcanică și au provocat acest război civil atât de rușinos.

Rolul Europei occidentale în acest război este poate singurul aspect și mai rușinos decât atrocitățile comise de iugoslavii băștinași. Deși războiul civil a fost prezis și era deci de așteptat, europenii nu s-au străduit prea mult să-l evite pe cale diplomatică. Dimpotrivă, nemții i-au încurajat pe sloveni și pe croați să iasă din federația iugoslavă, și, deci, să aleagă calea militară. Fără îndoială, un despot aventurier nebun ca Slobodan Miloșevici, cu ambii părinți morți prin sinucidere, și-a jucat și el rolul. Dar nu se pot omite din acest conflict de peste o mie de ani, comportarea croaților pe timpul celui de al doilea război mondial, sau cea a neo-fascistului Franjo Tudjman, președintele croaților. Nevinovați în acest conflict sunt greu de găsit.

Totuși, când a fost bombardat Novi-Sadul – până și aici americanii trebuind să ia inițiativa, rușinând timizii lor aliați europeni, cum vei vedea, un punct important pentru felul în care înțeleg eu sentimentul anti-american în Europa de astăzi – mi-a fost greață. Ți-aduci aminte pe timpul războiului, de fiecare dată când se anunța la radio bombardament asupra Novi-Sadului, știam că peste vreo șaptesprezece minute va fi bombardată Timișoara și ne grăbeam la adăpost.

Acum războiul civil iugoslav s-a terminat și totuși mai

sunt consecințe serioase. Croații sunt tratați ca „adevărați europeni”, pe când sârbilor li se interzice călătoria fără viză chiar și până la Timișoara. Când ne-am întâlnit la Timișoara, eu veneam de la Belgrad, unde ținusem o prelegere la un simpozion. Trenul „Inter-European Express” de la Belgrad la Timișoara face *cinci ore* pentru a parcurge cei o sută și ceva de kilometri, mult mai încet decât „motorul” de la Timișoara la Buziaș, pe vremea copilăriei noastre. Deci m-am decis să vin cu taxiul. Am vrut să fac un aranjament cu un șofer de taxi, belgrădean sârb, care să mă ducă de la hotelul belgrădean la cel timișorean. „Unde este Timișoara?” m-a întrebat șoferul. „În România”. „Ah, Temišvar! Îmi pare rău, dar pentru România am nevoie de viză și nu pot s-o obțin la timp. Încercați un șofer croat, ei au voie să meargă la Temišvar fără viză”.

Portarul hotelului mi-a găsit un șofer croat cu Mercedes, dar m-a costat aproape dublu. Nu este vorba aici de câțiva dolari în plus pentru un călător american, ci de modul discriminant în care Europa îi tratează pe sârbi. Pe vremea războiului civil, în toată intelighenția apuseană s-a auzit numai o singură voce care vorbea de conflictul iugoslav cu simpatie pentru sârbi. E vorba de celebrul dramaturg și romancier austriac Peter Handke, autorul minunatei piese *Kaspar*, al romanelor *Frica portarului înainte de un unsprezece metri*, *Traversarea lacului Constanța* etc... Pentru poziția sa prosârbă, Handke a fost răstignit în ziarele apusene și până azi este încă ostracizat din comunitatea literară.

De unde vin aceste tabuuri? După Auschwitz, nimeni în Europa nu vrea să fie descoperit simpatizând cu o acțiune care putea a genocid. Dar, în războiul civil iugoslav, totul putea și atunci intelighenția apuseană a cedat jurnaliștilor sarcina de a determina cine trebuie condamnat, sarcina alocării vinei. Dar jurnaliștii, din păcate, nu cunosc istoria, pentru ei contează numai ce s-a întâmplat azi sau poate ieri. De fapt, găsind sârbii capabili de genocid, nemții se consolau, „Vezi nu numai noi, toți

sunt capabili", ca și cum atrocitățile de la Srebrenița ar fi omoloagele celor de la Auschwitz. Acest proces de *ex post facto* auto-justificare a nemților, se poate vedea ca un efort suprem de a-și înfrumuseța trecutul. Dar o asemenea înfrumusețare este incompatibilă cu fața ispășitoare pe care Germania o prezintă Americii, și această incompatibilitate, această „disonanță cognitivă” cu cuvintele lui Leon Festinger, trebuie rezolvată într-un fel sau altul. Se pare că s-a rezolvat prin apariția unui sentiment anti-american în Germania. Nu este singura cauză a acestui sentiment, dar și-a adus o contribuție semnificativă.

Procese asemănătoare de înfrumusețare a trecutului se pot observa și în alte țări europene, dând astfel acestei cauze de discord transatlantic un caracter general. De exemplu, în Franța, până azi, colaborarea cu nemții cuceritori pe timpul războiului nu s-a examinat într-un mod adânc și cinstit. Mi-aduc aminte de surpriza imensă cu care a fost întâmpinat filmul *Le Chagrin et la Pitié* al lui Marcel Ophuls – fiul lui Max Ophuls – în care se fac câțiva pași în această direcție. Se vede trecutul, trecutul rușinos, depunând o pată pe prezent. Din nou disonanța cognitivă și același mecanism de discord transatlantic. Cum spuneam, o atitudine europeană față de timp, în special față de un trecut rușinos, creează discord transatlantic. Da, alături de timp, rușinea, sau mai bine zis, încercările de a înlătura rușinea, sunt și ele un factor în problemele transatlantice.

Înainte de căderea zidului de la Berlin și de destrămarea, doi ani mai târziu, a Uniunii Sovietice, pentru nemți acest mecanism nu ar fi dus la atitudini anti-americane. Până atunci, nemții erau cei mai loiali aliați ai Americii din motive ușor de înțeles. Pe de o parte, fără prezența armatei americane, Republica Federală Germană ar fi căzut în mâna rușilor. Nu numai că nu voia RFG să devină o „republică populară”, dar, mai presus de toate, voia să se reunească într-o zi cu Germania de Est, într-o singură țară, ca înainte de război. Această reunire ar fi fost

imposibilă fără sprijinul american. Deci era în interesul suprem al RFG să fie în completă armonie cu americanii. După căderea zidului de la Berlin, acest vis al nemților s-a împlinit și Germania Mare – de fapt Germania Ceva Mai Mică decât cea antebelică – s-a reconstituit. Rusia nu mai era un dușman amenințător și în câțiva ani a devenit un prieten, un partener. Germania nu mai avea nevoie de sprijin american.

În acest moment, o nouă ediție a narativului național nemțesc era de pus la punct. Asemenea noi ediții tind spre revizionism. Pentru nemți este de fapt a patra ediție din secolul XX. La începutul secolului, în prima ediție, Germania era un imperiu european care își vedea puterea politică incomensurabilă cu puterea economică. Pentru a se impune, Kaiserul a început primul război mondial. L-a pierdut, dar nu într-un mod decisiv, în sensul că puterile Antantei nu s-au dovedit net superioare puterii nemților. După război se puteau întreține tot felul de fantezii despre o victorie nemțească „furată de ceilalți” pur și simplu pentru că generalul cutare a avut numai nouă în loc de zece tunuri în bătălia de nu știu unde sau că sergentul X a furat subzistența batalionului *von Y*, care ar fi putut el singur să aducă victoria” atât de bine meritată”. Este greu să admiți că ai pierdut în mod cinstit. Vinovați trebuiau găsiți și în curând publicul german s-a decis că războiul a fost pierdut din cauza evreilor: ediția a doua.

De îndată ce apare această nouă ediție, Germania, sub comanda unui monstru cu mustață pătrată, a pornit spre al doilea război mondial. De astă dată, pentru nemți războiul s-a sfârșit în capitulare fără condiții în fața aliaților, cu o Germanie în ruină și cu vreo jumătate din bărbații nemți uciși pe front. Cu ajutor american sub forma Planului Marshall, Germania de Apus a fost reconstruită în timp record, *Wirtschaftswunder*. Dar condiția Planului Marshall era apariția ediției a treia a narativului național nemțesc. Nemții au trebuit să admită vina lor în declanșarea războiului și au trebuit să admită atrocitățile nemaipomenite pe care le-au comis, atrocități care l-ar fi

îngreșoșat până și pe Genghis Khan. „*Der Tod ist ein Meister aus Deutschland*” sunt cuvintele nemuritoare ale poetului cernăuțean Paul Celan. Sub conducerea unor oameni de stat excepționali: Konrad Adenauer, Ludwig Erhard și Willy Brandt, mai mult decât oricare altă națiune, nemții au făcut un efort imens pentru a accepta acest trecut oribil și pentru a se angaja de a nu-l repeta niciodată. Pe atunci eram toți convinși că acest efort nemțesc era cinstit. Nemții născuți între 1935 și 1945 au format o generație într-adevăr admirabilă.

Această rescriere din timp în timp a narativului unei națiuni, este, în esență, sarcina istoriei care se ocupă cu crearea narativelor ce permit națiunii un echilibru acceptabil între rușinea și gloria trecutului ei. Rușinea este un factor foarte important în istorie, dar rar se admite acest fapt, este prea rușinos să se admită.

Dar, din păcate, este, ca întotdeauna, un *dar* și în acest narativ național nemțesc. Ediția a treia nu este ultima ediție. Vine generația '68, a „șasoptiștilor”. Aceasta se maturizează în 1968 cu *Sturm und Drang*-ul ei. Membrii acestei generații nici măcar nu au fost în viață în timpul războiului, de ce să poarte ei *orice* fel de responsabilitate pentru crimele de război? Sigur, știu și ei că ediția a treia este un *sine qua non* pentru visul reunirii. Un reprezentant tipic al acestei generații este dl Joschka Fischer care, în anii nouăzeci, a devenit ministru de externe. Un tip deștept, șmecher, dl Fischer a participat cu entuziasm la conferința de la Tunis, la care s-a scris acordul de bază al PLO, în care se cerea distrugerea Israelului și a evreilor. Că Arafat și colegii săi scriu un asemenea document, este de înțeles. Dar ca un neamț, după al doilea război mondial, să se extazieze pe această temă este dezgustător. Mai târziu, același domn Fischer sprijină niște teroriști nemți care, împreună cu niște membri ai PLO, detornează la Entebbe un avion Air France cu pasageri israelieni pe care se pregăteau să-i omoare într-un ritual stil Auschwitz. O echipă israeliană salvează pasagerii și, când este aproape implicat, dl Fischer vede lumina cerească, se reformează și

devine politician, ministru de externe și cel mai popular om din Germania. Că el nu este judecat de un tribunal nu este important, dar că el devine atât de popular ne spune ceva despre ediția a patra a narativului național german care se scria pe atunci.

În același narativ, al patrulea, se formează partide „neo”-fasciste care au reprezentanți aleși în guverne ale landurilor și au ambiții federale. Bombardarea britanică a Dresdei e declarată cea mai mare crimă a războiului mondial și i se cere reginei Angliei să facă *mea culpa*. Ea refuză și bine face, așa zice eu.

Scrierea celui de al patrulea narativ are repercusiuni și în literatură. Martin Walser este un romancier celebru în Germania, dar nerecunoscut în SUA. A încercat el să publice niște romane în America, dar fără succes, am citit unul și este mediocru. Acum acest octogenar și-a găsit un țap ispășitor nu prea original: evreii. Spune Walser „*Nu am să-i iert niciodată pe evreii care au folosit Auschwitz-ul ca pe o bâță împotriva noastră*”. După ce a sunat această nouă temă, Walser scrie un nou roman în care personajul central este un critic literar evreu ticălos.

Anglia, SUA și Rusia (URSS) sunt puterile care au învins Germania. În războiul rece, Rusia a fost și ea învinsă, iar narativul ei național se rescrie și el în mod esențial. Înainte de război, Franța era o mare putere, iar după un război în care a fost ocupată, ea se descoperă la periferia evenimentelor mondiale. Se descoperă o comunitate germano-franco-rusă din care se exclud englezii, care au pierdut și ei un imperiu, dar nu au fost învinși și, punct esențial, nu au fost rușinați. Se întâlnesc periodic cei trei șefi de stat și se înțeleg între ei să reziste în fața Americii și să excludă Anglia cea necompromisă.

Reacția la aceste evenimente sosește și ea și noul guvern german – guvernul Merkel – se întoarce la o postură mult mai proamericană, la un narativ național mult mai aproape de cel de al treilea. În același timp, la câteva zile după demisia sa, fostul cancelar german Gerhard Schröder este angajat de președintele rus Vladimir Putin

ca un angajat cu salariu foarte mare al companiei ruse de gaz...

Iată deci câteva fenomene europene care au dus la un quasi-divorț de SUA. Dar dacă pentru a dansa un tango este nevoie de două persoane, atunci și pentru un divorț de asemenea e nevoie de două. Care este contribuția Americii la cauzele acestui divorț?

Da, America și-a jucat și ea rolul. Dacă Europa se prezintă cu niște figuri caraghioase în roluri de om de stat: Boris Yeltsin, Silvio Berlusconi, Joschka Fischer *et al.*, atunci, din păcate, și calitatea președinților americani este în declin vertiginos. De la asasinarea lui John F. Kennedy încoace, vedem o alunecare rapidă spre cel mai jos nivel: talente distruse și mediocrități încurajate. Lyndon Johnson, un om cu mare talent în afaceri interne, dar care nu are habar de afaceri externe, își dovedește bărbăția, dezlănțuind războiul din Vietnam. După el, Richard Nixon cu Henry Kissinger, ambii foarte iscusiți în afaceri externe, se împacă cu China, un succes imens. Dar Nixon folosește metode criminale pentru a fi reales și este forțat să demisioneze. Este o ironie a destinului, pentru că ar fi fost reales în orice caz, dar era un om nesigur de sine. Mai important, după părerea mea, după ce a pierdut războiul din Vietnam, a avut tupeul să denumească rezultatul „Pace cu Onoare”. Un politician talentat la retorică poate minți despre orice, cu excepția chestiunilor de război și pace. Când de Gaulle a abandonat Algeria, a anunțat că războiul algerian era pierdut în orice caz și că a-l continua ar duce la distrugerea Franței. Au vrut să-l asasineze, dar nu-i era frică: „*On ne tue pas un de Gaulle*”. A supraviețuit.

Când Nixon a anunțat „*Peace with Honor*”, poporul american a vrut imediat să-i vadă declarația de impozit și, cum era de așteptat, trișa și acolo. Gerald Ford a fost un om cumsecade, dar nu prea deștept. Zicea Lyndon Johnson despre el că „nu știe cum să umble și să mestece gumă în același timp”. După Ford vine dezastrul Jimmy Carter, un om deștept, dar obsedat de detalii irelevante, care nu a înțeles anvergura tragediei pe cale de a se dezlănțui în

Iran. Și așa mai departe, cu posibila excepție unică a lui Bill Clinton, un bărbat foarte deștept și foarte charismatic, dar care a devenit foarte inefficient când adversarii i-au sabotat președinția, exploatănd niște scandaluri de mocirlă.

Într-un sens, se poate spune că și pentru narativul național american, o nouă ediție este pe cale de a fi scrisă. Spre deosebire de țările europene și de aproape toate celelalte țări, Statele Unite n-au avut niciodată vecini puternici. De la început, ele erau singurul centru de forță al lumii noi. Pe baza doctrinei de „*manifest destiny*”, Statele Unite s-au extins în secolul XIX pe imensul teritoriu pe care îl ocupă și azi. Cu importarea sclavilor peste secole și cu un program activ de imigrație, acest bogat teritoriu s-a umplut cu o populație harnică și capabilă. S-a dezvoltat o economie bazată pe nevoile acestei populații, o economie self-suficientă, capabilă de a prospera în izolare, cu alte cuvinte, un sistem economic închis. De exemplu, cele mai mari trei fabrici de automobile din lume – General Motors, Ford și Chrysler – au crescut repede pe baza unei clientele aproape sută la sută americană.

America avea o imagine idealizată despre sine. Menținerea imaculată a acestei imagini în fața unei Europe văzută ca decadentă a contribuit la întârzierea intrării, totuși decisive, a Americii în ambele războaie mondiale. Victoria, în special în cel de al doilea război mondial, a transformat această țară relativ izolată într-un centru mondial, nu numai politic dar și cultural. Totuși în fantezia populară au persistat imaginile idealizate ale unei lumi vechi, cu micile ei orașe cu cetățeni albi cinstiți și buni, care se ajută unii pe alții, care se sacrifică unii pentru alții, care au un umor sănătos, care au religia și n-au nevoie de știință: „*Give me that old time religion / Give me that old time religion / If it's good enough for Moses / It's good enough for me*” („Dă-mi religia veche / Dă-mi religia veche / Dacă-i ajungea lui Moise / Îmi ajunge și mie”), cum spune un celebru cântec popular. Sclavagismul, rușinea Americii, nu se menționează în această viziune.

Dar acum America a devenit buricul cultural al pământului. După război, New York-ul înlocuiește Parisul, devenind capitala picturii și a sculpturii, universitățile americane le înlocuiesc pe cele germane în științe, premiile Nobel nu mai merg în Europa, ci aproape toate vin în America. Elvis Presley devine cel mai celebru „muzician” al lumii, totul este *rock and roll*. În film, italienii mai produc neorealismul și apoi triumviratul Antonioni-Fellini-Bertolucci, francezii mai au *la nouvelle vague* cu cuadrumviratul ei, Truffaut-Goddard-Chabrol-Rohmer, dar începând cu ultimul pătrar al secolului XX, Hollywood deține un monopol total. În ziua filmelor ca *Spider-Man*, *Spider-Man2* și *Spider-Man3*, cu eroi vulgari și atât de primitivi încât nici grecii din antichitate nu i-ar fi luat la serios, cine mai are nevoie de *Le Genou de Claire*, cu un Jean-Claude Brialy care nu e cu nimic mai mult decât un burghez francez de pe malul lacului Lemane, preocupat să-și creeze o situație în cursul căreia ar putea atinge acel frumos și celebru genunchi într-un mod neaccidental și foarte semnificativ pentru tânăra fată? Până și în chestiuni de modă, poate doar doamnele de pe Fifth Avenue mai poartă modele exclusive de la Dior. Restul lumii, bărbați și femei la fel, poartă blugi, la Paris și la Londra, la București și la Helsinki, la Tirana și la Teheran. De fapt, la Teheran și la Damasc, blugii sunt la modă și printre cei trimiși să-l apere pe profetul Mahomet incendiind steagul danez și ambasada daneză.

Este minunat să fii la centru, dar ai nevoie de o forță care să-i facă pe ceilalți să se rotească în jurul tău. Frica de Uniunea Sovietică a furnizat Americii această forță, dar, odată cu sfârșitul războiului rece, tot felul de forțe centrifuge au distrus sistemul planetar al puterii mondiale. Ce să facă cei de la centru când nimeni nu se mai rotește în jurul lor? Cad pradă fanteziei vechi despre splendoarea micului orașel cu oameni buni: America este atât de bună, încât are dreptul, de fapt are obligația, de a face ce vrea. Ca „viața bună” să continue este permis a murdări aerul care se respiră, apa care se bea. Cele mai populare

automobile sunt SUV-urile, „*Sports Utility Vehicles*”, care consumă de două sau trei ori cantitatea de benzină consumată de un automobil obișnuit. La volan, în general, se găsește un bărbat gras și, în majoritatea SUV-urilor, băncile pasagerilor sunt goale. Pe partea de nord a litoralului Atlantic, casele se încălzesc iarna cu petrol, ca și cum petrolul ar crește în copaci. Sfidând restul lumii și în special Europa, America nu semnează convenția de la Kyōto.

Justificarea acestor obiceiuri risipitoare? Un popor care merge în fiecare duminică la mega-biserici să se roage și să dea bani, va fi protejat de bunul Dumnezeu. O mare renaștere religioasă este în progres, nu o renaștere a interesului în problemele adânci ale credinței, ci o renaștere a superstițiilor celor mai vulgare: de pildă, uraganul Katrina a fost pedeapsa cerească pentru păcatele cetățenilor din New Orleans și, dând bani teleevangheliștilor, telespectatorii își pot „cumpăra” certitudinea că acest fel de pedeapsă nu va mai fi exercitată asupra orașelor lor. Cu alte cuvinte, se vând „indulgențe” direct pentru viața aceasta, nu pentru cea viitoare, cum se vindeau la Roma, pe vremea Reformei. Cuvântul Bibliei e luat tot atât de în serios ca și cuvântul Coranului în lumea islamică.

Dar sfintele scripturi de orice fel, luate prea la serios, tind să contrazică rezultate științifice. Deci se cere o educație pseudoștiințifică în locul minunatei educații științifice în școlile americane. De exemplu, se cere ca elevilor să li se predea minciuni precum că teoria evoluționistă este „numai” o teorie, iar expansiunea universului este și ea „numai” o teorie. Cuvântul teorie e interpretat, nu ca în științe, ci ca în filmele polițiste – „Dom’le inspector, am nevoie de fapte, nu de teorii!” – cu ignorarea a sute de experiențe precise care confirmă în amănunt aceste splendide teorii științifice. Alături, sau în loc de ele, se cere expunerea „proiectului inteligent” – *intelligent design*, pe englezește – în care elevii să fie îndoctrinați cu „teoria” că toate organismele sunt create

de un creator, gata în forma lor de azi, și că universul întreg are o vârstă de vreo șapte mii de ani. Până și în Kansas poți găsi stânci de multe mii de ori mai vechi decât această „vârstă” a universului întreg. Dacă această vârstă a stâncilor se determină pe baza unei datări cu carbon, atunci vor zice proiectanții inteligenți, asta înseamnă că metoda datării cu carbon nu este valabilă în Kansas. De fapt, se zice că în statul Kansas, la un moment dat s-a introdus un proiect de lege care decreteează valoarea $\pi = 3$ pentru raportul circumferinței și diametrului unui cerc. Incorectă pentru acest raport fundamental în matematică și fizică, această valoare era justificată pe baza unui pasaj biblic (1 Regi 7) în care stă scris că baza tronului regelui Solomon avea un diametru de 10 coți și o circumferință de 30 de coți!

Partea cea mai tulburătoare a acestor atitudini față de știință este asemănarea lor cu atitudinea sovietică de pe timpul lui Stalin, când poziția „corectă” a unui om de știință era dictată de niște șarlatani ca Trofim Deniseievici Lîsenko și Olga Borisovna Lepeșinskaia, pur și simplu pentru că raportul circumferinței și al diametrului cercurilor lor îi făcea plăcere lui Iosif Vissarionovici.

Cu toată minunata ei tradiție științifică, în America de azi, științele sunt în defensivă. Guvernul alocă din ce în ce mai puțini bani și, ce este și mai rău, pune bețe în roatele cercetării științifice, în biologie, în fizică etc... Înainte de destrămarea Uniunii Sovietice, știau toți politicienii că, fără științe, America ar putea pierde războiul rece, dar acum acel război a fost câștigat și nimeni nu mai are nevoie de științe. Superioritatea științifică a Statelor Unite este în proces de dezintegrare. Acest trist fenomen atât de legat de renașterea religioasă, nu este la drept vorbind un fenomen pur american. Biserica Catolică a condamnat și ea biologia darwiniană și ultimele idei din teoria de bază a fizicii, teoria stringurilor. Arhiepiscopul Vienei, cardinalul Christian Schönborn a publicat un articol vehement în această direcție în ziarul *The New York Times* și papa Benedict al XVI-lea, într-o

audiență acordată în palatul Vaticanului s-a pronunțat și el în favoarea cardinalului.

Toate aceste dezvoltări reacționare în America, cu sau fără aprobarea Papei, rezonază foarte negativ în Europa de azi, care în mare parte și-a găsit un mod de existență seculară, nereligioasă. Dar în izolarea ei, America crede că „valorile” ei ar fi universale și că propagarea acestor valori oferă o scuză admisibilă pentru acțiuni iresponsabile și în cele din urmă până și pentru acțiuni de război. Ah, cum se înșală! Singurii care ar putea simpatiza fără rezervă cu poziția americană sunt musulmanii, dar pentru ei cartea care determină valorile „universale” este verde și pe copertă are o semilună în locul crucii.

R.C.: Mă tem că îți faci iluzii cu privire la luciditatea Europei. Paradoxul vremii noastre, pe care l-ai schițat deja și care nu încetează să mă consterneze, stă în ebuliția obscurantismului în cele mai variate expresii, pe fondul dezvoltării fără precedent a științei și tehnologiei. E aici o contradicție stranie, aparent absurdă, de vreme ce a putut invada și emancipata, înțeleapta, gânditoarea, raționala Europă. Totuși nu inexplicabilă. O vreme am crezut că, retardați cum ne aflăm în toate, fenomenul se manifestă numai pe plaiuri mioritice. Mai apoi, am descoperit treptat că, întocmai stafiei lui Marx, el cutreieră toată Europa. Pentru ca acum, din analiza ta, să constat că ceea ce tu numești eufemistic „dezvoltări reacționare”, caracterizează și America.

Ipostaza sofisticată, elitară a obscurantismului e magia. Pe care valul vremii a readus-o în vogă. Unul dintre cercetătorii ei cei mai avizați, Robert Muchembled, explică până la un punct fenomenul prin migrația „*ruralilor deprădăcinați ai erei industriale*”. Aceștia ar aduce cu ei o anumită nostalgie contagioasă a modului rural, preponderent magic, de a înțelege lumea. „*Prăfuită, paseistă în ochii savanților pozitivști*” – zice Muchembled – nostalgia aceasta bânuie „*conștiința colectivă a contemporanilor noștri*”.

Fenomenul e cât se poate de evident la noi, unde problema declasaților, depeizaților proveniți din dislocații rurale neasimilați de oraș, e mai acută decât în Occident, fiindcă declasarea s-a produs brusc, într-o perioadă scurtă, ca efect al industrializării forțate. Nu s-a insistat și nu s-au studiat încă îndeajuns adevăratele și profunde efecte nocive ale acestei aberații inițiate sub Gheorghiu-Dej și desăvârșită de Ceaușescu, care a dus la distrugerea structurilor sociale tradiționale. Astfel, milioane de țărani în puterea vârstei au migrat spre orașe, considerându-se absolviți de respectarea severelor cutume etice ale satului, dar fără a se simți datori să-și asume rigorile conviețuirii urbane. Se subînțelege, cred, ponderea dezastruoasă a educației nule sau, în cel mai fericit caz, rudimentară asupra acestei „populații”. La care se adaugă agravant resurecția superstițiilor milenariste, sentimentul de nesiguranță generalizată care însoțește debutul unui nou mileniu, aprehensiunea și mefiența generate de provocările de ultimă oră ale științei și tehnologiei, continua agresiune informațională care excelează în vești apocaliptice etc. etc., toate determinând concertat reacții de apărare. Iar pentru o lume care, în majoritatea ei, se află în zona subculturii, recursul la magie e una dintre reacțiile predilecte. Dar – nu-i așa? – nici magia nu mai e ce-a fost. Intuind că se află pe creasta valului, „întreprinzători” isteți și fără scrupule au invadat terenul. De la piranda de pe stradă care te trage de mânecă să-ți ghicească în palmă, până la „doamnele” cu „cabinet” și celular pentru programări, obscurantismul a devenit terenul profitabil în care impostura își exercită redutabilul talent de a exploata prostia omenească. Asistăm acum la o veritabilă invazie de „doamne vrăjitoare”, „vindecătoare” a toate, cu nume bizare și gramatică precară, care-și anunță performanțele în presa serioasă, publicându-și, bineînțeles, și poza: unele, mai „oneste”, cu cărțile de citit la vedere, altele, blasfemice, înălțând un crucifix, ca argument suprem al „profesionismului” lor în ochii prostimii holbate.

Situația e favorizată și de poziția bisericii, care a avut

de-a lungul vremii atitudinii fluctuante, de la reacții de apărare extreme, precum în episoadele vânătorilor de vrăjitoare, până la tolerarea tacită a theurgiei, așa-zisa „magie albă”. Repudiind însă constant „magia neagră”. Și, în același timp, încurajând superstiții proprii, prin care sunt exploatare ignoranța și credulitatea naivilor. Un rol important și salutar pentru confortul spiritual al oamenilor îl are aici, desigur, (auto) sugestia care, pe de altă parte însă, devine un factor favorizant al perpetuării obscurantismului. În astfel de situații nu e vorba nicidecum de o autentică renaștere religioasă, ci de resuscitarea celor mai primitive superstiții. Nu pot decât să subscriu la opinia unuia din marii noștri pictori contemporani, Sorin Dumitrescu, care e totodată și un autentic și respectabil mistic, când numea acest gen de pioșenie „*credință analfabetă*”. „*O credință care-și pierde inteligența* - zice el pe drept cuvânt - *nu mai e în stare să se apere*”.

Acestei atitudini ambigui și bizare a bisericilor, explicabilă și ea prin foloasele materiale substanțiale pe care le produce, i se adaugă asocierea iresponsabilă a mediilor comerciale (din păcate, uneori, și a celor publice!), care girează și promovează șarlatania instituționalizată. „*Adevăratul obscurantism* - scria Goethe - *nu înseamnă a împiedica răspândirea adevărului, a luminii, a utilului, ci a pune false idei în circulație*”. E tocmai ce se întâmplă acum, când cele mai sofisticate mijloace de informare deversează cele mai aberante și retardate idei asupra unor mulțimi decăzute deja la condiția de populație eminentemente consumistă și ignară.

Dar observ că subiectul „dezvoltărilor reacționare” ne-a acaparat și am intrat în divagații, uitând de disensiunile euro-americane cărora începuseși să le identifici motivațiile. Am impresia că n-ai spus încă totul pe tema asta...

P.F.: Da. Aș mai adăuga doar că, după căderea imperiului sovietic, tonul conducător vizavi de Europa, foarte apropiat pentru America în războiul rece, are nevoie de un decrescendo și de niște modulații subtile. Din

păcate, asemenea desăvârșire tehnică nu se află în repertoriul politicii externe a Statelor Unite. Combinată cu complexul de vinovăție nelichidat al țărilor europene, avem aici puternice forțe de respingere între cele două maluri ale Atlanticului.

La toate aceste probleme se adaugă diferențele imense între legislația socială americană și cea europeană, diferențe care explică stratificarea socială foarte drastică în SUA și atitudinea foarte diferită a celor două continente în ceea ce privește pedeapsa cu moartea sau dreptul femeii la avort.

Apoi mai sunt probleme care de mult sunt văzute ca tipic americane și care se întâlnesc cu o intensă dezaprobare în Europa. Aici, înainte de toate, se află problema rasială. Ea privește în primul rând relațiile între albi și negri. În anii '50 și '60 s-a făcut un progres enorm spre eliminarea discriminării negrilor, dar rămâne faptul că minoritatea neagră de vreo 12% are și azi un nivel de viață mult inferior celui al albilor, deși a apărut între timp o burghezie neagră destul de prosperă. Aspectul paradoxal este că, dintr-un motiv neprevăzut, problema negrilor își pierde mereu importanța. Mă refer la imigrația ilegală masivă din México în Statele Unite.

Imensa frontieră cu Mexicul este traversată zilnic în mod ilegal de sute și mii de mexicani săraci care vor să câștige bani buni în bogata țară de la nord. Poliția de frontieră este incapabilă să oprească această imigrație de masă și, la sosire în SUA, mexicanii găsesc imediat de lucru pentru că americanii nu sunt interesați de munca fizică foarte obositoare. În plus, mexicanii își oferă serviciile ieftin. Această imigrație a schimbat radical compoziția etnică a societății americane. Minoritatea hispanică (mexicani, guatemalezi, portoricani, cubanezi etc...) a crescut atât de repede, încât azi depășește cu mult minoritatea neagră. Problema principală devine aceea de a aduce *această* minoritate hispanică la un nivel de viață comparabil cu cel al albilor. Cu toate minoritățile acestea, se apropie timpul când albi nu vor mai fi în majoritate în

SUA.

Este aici o ironie adâncă și o surpriză. Ironia este că, de fapt, America s-a războit în secolul XIX cu Mexicul și a obținut teritorii esențiale pentru doctrina „*manifest destiny*” în urma acestor războaie: California, Arizona, New Mexico etc... Aceste teritorii au devenit americane cu cetățeni de origine anglo-saxonă. Dar acum mexicanii se întorc „pe jos”, se stabilesc aici, au mulți copii și în curând America ar putea deveni o țară hispanică, diferită de México numai prin economia ei mult mai avansată și prin nivelul de viață mai înalt al populației. America se va dovedi un catalizator al dezvoltării economice a Mexicului!

Și acum surpriza! De regulă, lucrurile care se întâmplă astăzi în America se vor întâmpla și în Europa câteva decenii mai târziu. Ți-aș putea da multe exemple, dar mă voi limita la unul singur. Aici suntem obișnuiți de vreo treizeci și ceva de ani să ne vedem steagul ars și ambasada atacată de o gloată de iranieni care strigă „moarte Americii”. Acum, în urma nebuniei cu caricaturile lui Mahomet, până și ambasada Franței a fost atacată și gloata iraniană care a ars tricolorul a învățat să țipe „moarte Franței”. Este într-adevăr ceva de râs și de plâns.

În nevoia ei imensă de forță de muncă, America a „importat” la început sclavi africani și mai târziu țărani mexicani. Acum permite-mi să schimb câteva cuvinte. În loc de America lasă-mă să pun Europa și în loc de africani și mexicani să pun musulmani turci, marocani, pakistanezi etc... și vei vedea că tot ce am spus se aplică: hispanizarea Americii are ca paralelă islamizarea Europei câteva decenii mai târziu. Musulmanii care au încercat de multe ori să cucerească Europa, dar au fost opriți în mod definitiv în bătălia de la Lepanto și mai târziu de Eugen de Savoia la zidurile Vienei, au venit „pe jos”. Le-a permis-o *Wirtschaftswunderul*.

Dacă civilizația euro-americană este destinată supraviețuirii, atunci această situație va trebui rezolvată într-un mod cinstit și constructiv pe calea globalizării. Dacă se întârzie prea mult cu rezolvarea acestei probleme,

ne vom apropia rapid de un timp în care Euro-America va fi redusă la o minoritate insignifiantă a lumii. Partea încurajatoare este că rezolvarea acestei probleme imense este în interesul comun atât al Americii cât și al Europei și poate duce la o împăcare a celor două componente de bază ale civilizației euro-americane.

Tot într-un context general, toate popoarele se tem de un viitor în care vom deveni toți cetățeni ai uneia și aceleiași planete iar americanii nu sunt singurii care se retrag în religie. Lumea musulmană nici măcar nu are nevoie de a se retrage în religie, ea n-a părăsit niciodată un univers religios închis și ghidat de o carte în care nu este permis să se rescrie nici măcar o virgulă. Partea cea mai ironică este că, dacă într-adevăr globalizarea se săvârșește, atunci, în cea mai bună tradiție democratică, cel mai numeros popor trebuie să aibă influența cea mai mare. *Et voilà*, am ajuns în China. Au și ei religia lor, chinezii, dar ea nu este bazată nici pe Biblie nici pe Coran, ci pe scripturile sfinților chinezi ca Mao, Deng, și ceilalți. Îmi pot imagina un viitor nu atât de îndepărtat în care studenții chinezi nu vor mai veni să studieze la Chicago sau la Harvard, ci studenții americani vor învăța repede limba chineză și vor studia la Beijing. Globalizare, *with a vengeance*! Da, trăim într-o perioadă turmentată, suntem toți cetățeni turmentați.

R.C.: Într-o măsură mult mai mare decât bănuim! Mă tem că, de pe acum, determinări încă vagi sau deloc identificate își exercită în mod insidios efectele asupra comportamentului și chiar a *Weltanschauungului* fiecăruia dintre noi. Dar acesta e chiar modul de a se configura al lumii celui de al 21-lea veac. Nu știu dacă va fi o lume mai bună sau mai rea – totul e relativ, nu? – dar în mod cert va fi *altceva*. E un subiect despre care cred că am mai putea discuta preț de încă vreo trei cărți. Nici Timișoara noastră natală n-am evocat-o, cum ne propusesem inițial, decât în mică măsură. Din păcate, rigori financiare (tot un eufemism și acesta!) nu ne îngăduie să depășim un anumit număr de pagini. Dar nu e nimic pierdut, doar avem toată

viața înainte...

Profesiunea de scriitor e una prin excelență solitară. Am făcut acum întâia oară, grație disponibilității tale, experiența unei isprăvi realizată în tandem. Îți mărturisesc că mi-a făcut mare plăcere și pentru asta îți rămân recunoscător. E un sentiment extraordinar de tonic să nu scrii pentru un cititor abstract, ci pentru un interlocutor cu identitate, chiar dacă el se află peste Atlantic. Tocmai de aceea îți propun să ne cyberîntâlnim din nou peste vreun an, să vedem ce s-a mai întâmplat între timp și totodată să mai dăm o raită prin trecutul fabulos al Timișoarei. Așa cum alții se întâlnesc la *douăsprece trecute fix, la cafiné...* De acord?

P.F.: Eu aș zice că am evocat „Timișoara noastră natală... cum ne propusesem inițial”, în măsură mult mai mare decât apare direct, la o primă citire a acestui dialog. Nu știu despre tine, dar recitind partea mea, sunt sigur că Timișoara este omniprezentă, nu sub forma clădirilor și copacilor, a apelor nămolose ale Begăi, sau a unor *Kinderszenen*, ci în selecția temelor care s-ar zice că apar în mod liber, stil *stream of consciousness*, dar, de fapt, ieșind toate din câteva nuclee timișorene pe care le-am purtat în mine în toate peregrinările mele prin lume. Permite-mi câteva exemple.

Crezi tu că vreun fizician american, care vorbește franțuzește s-ar grăbi să o vadă pe viu pe octogenara Elvire Popesco, pe care, la Timișoara, eu însă, am văzut-o, printre altele, alături de Jules Berry în minunatul ei film din tinerețe *Dincolo de Ziduri*? Sau chiar pe Michèle Morgan, pe care am văzut-o la cinematograful Aro din Piața Traian, în *Veninul* cu Charles Boyer?

Crezi tu că americanii care n-au tremurat în fața „marelui geniu al umanității”, cum am tremurat noi la Timișoara, s-ar îngrijora de asemănarea dintre *Intelligent Design* și Lîsenkoism?

Nu vreau să prelungesc prea mult această listă de exemple, dar cineva care nu a fost forțat să se ascundă de trupele naziste puse pe fugă - care se mai opreau din când

în când pentru un odihnitor mic pogrom de adio și despre care se spunea că erau în drum spre Timișoara în vara 1944 (de fapt, nu au trecut prin Timișoara; poate s-au răzgândit în ultimul moment sau, poate, s-au rătăcit) – nu s-ar interesa prea mult de noile ediții ale narativului național nemțesc.

Se spune adesea că majoritatea cercetărilor matematice constă în „generalizare, generalizare, generalizare”. Dacă îmi permiți să „generalizez” această idee și mai departe, chiar în afara matematicii, atunci aş spune că ne rescriem și noi narativul individual cum își rescriu națiunile narativele lor naționale, *hélas* din motive asemănătoare.

În acest spirit aş vrea să-ți spun ceva despre prima mea întoarcere în țară, după revoluție. M-am întâlnit cu mulți prieteni din trecut și păreau toți aiuriți, ca și cum vreun meteorit ar fi căzut pe Timișoara cu vreo oră mai înainte și ar fi fost ei înșiși surprinși să se mai găsească în viață. Aveau toți o nevoie imensă și urgentă de a vorbi, ca și cum, povestind într-o adevărată furie povestea lor unuia care se întoarce din „rai”, s-ar putea sui și ei în cer. Deși detaliile difereau de la unul la altul, poveștile tuturor erau mai mult sau mai puțin la fel: „Mi s-a furat viața, și nu mi-o poate da nimeni înapoi”. Era foarte trist și, ca nemții, mă simțeam rușinat, rușinat că eu am dat bir cu fugiții, pe când ei au îndurat dureri imense. *Per se* a da bir cu fugiții când e vorba de „bestialul” Gheorghe Gheorghiu-Dej, nu este nimic rușinos, dar este bine cunoscut că supraviețuitorii unui accident cu victime simt o rușine adâncă pentru faptul că mai sunt în viață. Este o rușine diferită de rușinea unei națiuni care a comis atrocități enorme, dar este totuși un fel de rușine.

În orice caz, îmi dădeam seama că datorez acestor prieteni, acestor personaje importante dintr-o versiune mai veche a narativului meu individual, un adânc omagiu și un adânc respect. La urma urmelor, poate participarea mea la acest dialog, pe lângă marea plăcere a unei corespondențe intense cu tine, era motivată în mare parte și de rescrierea

narativului meu individual într-un fel în care, în fine, această rușine să fie tratată în mod deschis și cinstit.

În ceea ce privește Dialog II, ai în mine și pe mai departe un partener zelos. Pe aici circulă o glumă, nu despre cărți, ci despre filmele cu continuări, ca de exemplu *Rocky II*, *Rocky III*. Un tip întreabă o doamnă îmbrăcată într-o haină Dior superelegantă, la o *party* în Hollywood, dacă a văzut minunatul film *Richard III*. „Domnule, îi răspunde ea ofensată, eu nu mă duc niciodată la continuări”. Eu însă sunt un domn, nu o doamnă, locuiesc la Chicago, nu la Hollywood, și nu-mi cumpăr hainele la Casa Dior. Deci voi fi prezent „la douăsprece trecute fix, la cafiné”.

Texte anexe:

Interior coperta II (aripioara):

Peter Freund, n. 1936 la Timișoara; absolvent al Institutului Politehnic din Timișoara. Iese din țară în 1959; doctorat în fizică la Universitatea din Viena, în 1960. Autor al unor lucrări de notorietate în fizica teoretică; din 1965 profesor la Universitatea din Chicago (azi, profesor emerit). *Fellow* al Societății Americane de Fizică, Doctor H.C. al Universității de Vest din Timișoara.

Începând din 1975 scrie și literatură; din 2001, colaborator, printre altele, la revista *Exquisite Corpse* editată de Andrei Codrescu.

Trăiește în Chicago; soția e psihanalistă. Au două fiice și cinci nepoți.

Interior coperta III (aripioara):

Radu Ciobanu: n. 1935 la Timișoara. Studii filologice. Scriitor, membru al Uniunii Scriitorilor din România: romane, eseu, critică literară. Colaborator la principalele reviste de cultură. Premiul pentru Proză al Uniunii Scriitorilor, Premiul de Excelență (2004) al Filialei U.S.R. Timișoara ș.a.

Coperta IV:

Autorii au fost colegi până la absolvirea liceului, în 1953, an din care nu s-au mai întâlnit și n-au mai comunicat. În primăvara 2005, deci după 52 de ani, Peter

Freund îl descoperă pe Radu Ciobanu în Internet și-l contactează. Regăsirea e entuziastă și cei doi stabilesc o revedere în septembrie 2005 în Timișoara, orașul natal al amândurora. Revederea e însă prea scurtă și ei hotărăsc să continue dialogul prin e-mail. Astfel s-a născut această carte în care autorii își amintesc și discută, uneori în amiabil contradictoriu, fapte, întâmplări, probleme care i-au solicitat de-a lungul jumătății de veac de când nu s-au văzut. Gravitatea și diversitatea problematicii adusă în discuție, de la cea a artelor până la cele de ultimă oră ale terorismului sau globalizării, cultura autorilor, colocvialitatea și spontaneitatea dialogului, apetitul lor narativ și, nu în ultimul rând, simțul umorului care îi caracterizează pe amândoi fac din *Dialog peste Atlantic* o carte pe cât de importantă sub aspect memorialistic și educativ, îndeosebi pentru noile generații, pe atât de agreabilă la lectură.